

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ
ІМЕНІ ІВАНА ЗЯЗЮНА

Відділ теорії і практики педагогічної освіти

Олександр ЛАВРІНЕНКО

**РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ
ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ
ОСВІТИ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ
СЕРЕДОВИЩІ У ПОВОЄННИЙ ЧАС**

ПРАКТИЧНИЙ ПОРАДНИК

КИЇВ – 2024

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ ІМЕНІ
ІВАНА ЗЯЗЮНА**

Відділ теорії і практики педагогічної освіти

Олександр ЛАВРІНЕНКО

**РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ
ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ
СЕРЕДОВИЩІ У ПОВОЄННИЙ ЧАС**

Практичний poradник

Київ
ТОВ «Юрка Любченка»
2024

УДК 378.091.12.011.3-051:005.336.5-043.86]"364/366"(075)

Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені
Івана Зязюна НАПН України (протокол № 18 від 28 грудня 2023 року)

Л-13 Лавріненко О. А. Розвиток педагогічної майстерності викладачів закладів вищої освіти в цифровому освітньому середовищі у повоєнний час / Київ: Вид-во ТОВ «Юрка Любченка», 2024. Електронне видання. 125 с.

ISBN 978-617-7221-97-4

Рецензенти:

Мозговий В. Л., доктор педагогічних наук, професор.

Зузяк Т. П., доктор педагогічних наук, професор.

Практичний poradnik вміщує передмову, п'ять параграфів, у яких: схарактеризовано виклики, що стоять перед викладачами ЗВО в умовах воєнного і післявоєнного стану; розкрито суть організації ефективної взаємодії викладача зі студентами в умовах війни; висвітлено принципи побудови педагогічного діалогу в цифровому освітньому середовищі; представлено стилі професійно-педагогічного спілкування викладача зі студентами; обґрунтовано стилі професійно-педагогічного спілкування зі студентами; визначено сутність творчого задуму лекційного і практичного заняття. Окремим розділом автором сформульовано сім порад для викладачів стосовно розвитку педагогічної майстерності, які працюють в цифровому освітньому середовищі в умовах війни та в післявоєнний час.

Практичний poradnik спрямований на методичну та практичну допомогу викладачам ЗВО, які створюють цифровий освітній простір, прагнуть до самовдосконалення професійного рівня і складників педагогічної майстерності в цифровому освітньому середовищі.

УДК 378.091.12.011.3-051:005.336.5-043.86]"364/366"(075)

ISBN 978-617-7221-97-4

© Інститут педагогічної освіти і
освіти дорослих імені Івана Зязюна
НАПН України, Лавріненко О.А.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
§ 1. Виклики, що стоять перед викладачами ЗВО в умовах воєнного і післявоєнного стану.....	8
§ 2. «Педагогіка зраненого серця»: нові реалії професійної підготовки вчителів та викладачів ЗВО	24
§ 3. Принципи побудови педагогічного діалогу в цифровому освітньому середовищі: досвід роботи викладачів ЗВО під час дистанційної форми навчання.....	46
§ 4. Вибір оптимального стилю професійно-педагогічного спілкування зі студентами	59
§ 5. Творчий задум лекційного (практичного) заняття: в чому його суть.....	78
ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ ВИКЛАДАЧАМ ЗВО ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ	84
Порада 1. Як викладачу ЗВО майстерно подолати страх, тривожність, зневіру під час проведення занять в умовах воєнних дій.....	84
Порада 2. Психологічне налаштування студентів на розмову під час перебування в укритті чи оголошення сигналу «Повітряна тривога»	88
Порада 3. Які оптимальні засоби невербального спілкування обрати викладачу в умовах організації дистанційної освіти.	92
Порада 4. Як викладачу ЗВО правильно обрати вербальні прийоми комунікації під час проведення онлайн-заняття.	98
Порада 5. В чому сутність майстерності цифрового етикету викладача ЗВО?.....	102
Порада 6. Які вимоги до зовнішнього вигляду викладача під час роботи в цифровому освітньому середовищі.....	105
Порада 7. Як правильно створити інформаційний освітній простір. ...	108
ПІСЛЯМОВА	113
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	115

ПЕРЕДМОВА

Лихоліття російсько-української війни, героїчний поступ ЗСУ, які боронять українську незалежність ніяк не зменшують значення освітнього фронту, що в страшених умовах постійних бомбардувань і викликів ефективно працює, створюючи умови для олюднення й опочуттєвлення фахової професійної підготовки. Величезна роль у цьому плані належить особистості викладача ЗВО, який повсякчас спрямовує свої знання, вміння і навички на розвиток своїх вихованців. Від професійних компетентностей тих, хто здійснює підготовку фахівців залежить не лише майбутнє держави, а й майбутнє нації, бо викладач ЗВО – це перш за все носій націєтворення, людиноцентризму, україноцентризму.

Професійна підготовка майбутніх викладачів ЗВО – складний і динамічний процес. Особливо це помітно сьогодні, в часи стрімкого розвитку цифрових технологій, Інтернету, глобалізації вищої освіти у світові освітні процеси. А звідси – висуваються нові вимоги до професійних і професійно-педагогічних компетентностей викладачів ЗВО, їхньої підготовки в умовах магістратури, належного рівня педагогічної майстерності.

Можна стверджувати, що під професійно-педагогічною компетентністю викладача ЗВО розуміється сформована в процесі учіння і розвинена в ході професійної діяльності інтегративна якість педагога, утворена системою ключових, загальних і спеціальних компетенцій, які є сукупністю професійно значущих властивостей, що забезпечують успішну реалізацію педагогічної діяльності-дії.

Професійна компетентність викладачів ЗВО включає ряд компонентів:

- аксіологічний, що представляє загальнолюдські цінності, які вибираються, обговорюються, критично оцінюються, привласнюються і стають складовими педагогічного досвіду;

- культуротворчий, що відображує різні культурні сфери, в яких відбувається життєдіяльність викладача (академічна, оздоровча, креативна та ін.);

- загальнокультурні здібності, необхідні в професійній діяльності;

- цінності і традиції національної культури та процеси діяльності за їх збереження, відродження, відтворення;

- життєтворчий, що передбачає здібність до організації й проживання реальних подій, готовність до зміни й удосконалення побутових умов життя в існуючому мікросоціумі;

- морально-естетичний, що розуміється як нагромадження досвіду: переживання і проживання емоційно і почуттєво насичених ситуацій; гуманної поведінки; організації актів милосердя; турботи за ближніх; терпимості та толерантності до інших людей; адекватної самооцінки;

- громадянський, що означає участь у суспільно корисних справах, вияв громадянських почуттів, захист прав людини, становлення досвіду громадянської поведінки.

Базову складову педагогічної компетентності викладачів ЗВО утворює система ключових (соціальна, комунікативна, загальнокультурна, когнітивна) і загальних (мовна, мовленнєва, цифрова, валеологічна, екологічна та ін.). Однак їх недостатньо, щоб відтворити поліфункціональний характер педагогічної дії. Необхідно означити ряд додаткових професійно-педагогічних компетенцій, що варто враховувати в системі професійної підготовки майбутніх викладачів ЗВО:

- інформаційно-предметну й міжпредметну, психолого-педагогічну й науково-методичну. Вони забезпечуються не лише знаннями у сфері професійно-навчальних та суміжних дисциплін, у сфері вікової і загальної педагогіки, психології розвитку, часткової методики викладання, загальної педагогіки, але і вміннями реконструювати ці знання у зміст предмета, у формування необхідних наукових понять, у розуміння основних процесів і явищ в процесі учіння. При цьому викладач ЗВО повинен знати, які є загальні, міжпредметні, ключові компетентності і на якому рівні вони формуються в процесі опанування студентами його навчальної дисципліни;

- конструктивно-технологічну – знання про основні типи планування навчальної діяльності викладачів, сучасні технології учіння, уміння і здібності конструювати й реалізувати різні види навчальної діяльності;

- операційно-педагогічну – знання і володіння знання і володіння специфічними технологіями, методами й прийомами учіння, що забезпечують реалізацію освітнього процесу на високому професійно-педагогічному рівні з досягненням високої якості освіти;

- рефлексивно-педагогічну, пов'язану з уміннями викладачів ЗВО критично оцінювати процес і результати своєї педагогічної діяльності та вносити в неї відповідні корективи;

- кваліметричну – уміння викладачів розробляти і використовувати на практиці найбільш об'єктивні, оптимальні засоби виміру навчальних досягнень студентів, орієнтованих не лише на контрольну, але й на навчаючу, розвиваючу, мотиваційно-стимулюючу, корекційну та іншу функції;

- креативну, пов'язану з творчими процесами в педагогічній дії, здійснюваними часто-густо на інтуїтивному рівні. Креативна компетентність викладача ЗВО передбачає знання ним законів творчої педагогічної дії, уміння конструювати інноваційні форми учіння і виховання, вимірювати їх результативність, вносити необхідні корективи, здійснювати педагогічну інтерпретацію досягнутих результатів, виступати з доповідями, повідомленнями тощо.

Окремо варто виділити провідну компетентність викладача ЗВО, яка в сучасних умовах посідає чи не найперше місце серед усіх ключових компетентностей – цифрову. Автори ґрунтовного наукового дослідження провідних компетентностей викладачів ЗВО в добу змін із різних структурних підрозділів Київського університету імені Бориса Грінченка довели, що цифрова компетентність викладача включає впевнене, критичне та відповідальне використання і взаємодію з цифровими технологіями, роботу з інформацією, застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) [34, с. 28].

Разом із тим, цифрова компетентність викладача передбачає використання ІКТ у процесі професійної підготовки та створення нових інформаційних ресурсів, їх доступність змінює традиційну модель навчального процесу, створює умови для розвитку багатокomпонентної освітньої моделі, інтерактивного віртуального середовища тощо. З урахуванням зазначеного компетенція викладача вищої школи щодо роботи з інформацією на засадах критичного мислення, використання ІКТ і створення нових інформаційних ресурсів потребує подальшого розвитку. Сутністю цього процесу є розширення розуміння викладачем інформаційного середовища, ознайомлення педагога з новими інформаційними трендами та можливостями їх використання [34, с. 29].

Підготовка майбутніх викладачів ЗВО – досить відповідальний процес, який передбачає надзвичайно ґрунтовного опанування психології, педагогіки, методик викладання у вищій школі. Цифровізація освіти, стрімкий розвиток цифрових технологій, занурення освітнього процесу у цифрове освітнє середовище призвело до певного нівелювання психопедагогічних складників професійної підготовки майбутніх викладачів ЗВО в умовах магістратури. Свого часу видатний лікар і педагог М. Пирогов ще наприкінці ХІХ ст. зауважував: «Для докорінного перетворення будь чого потрібні не одні лише закони, а нові люди» [59, с.152]. Нових людей передбачалося виховувати за іншою, новітньою педагогікою. Щоб виховувати їх, необхідні відповідні вихователі. У цьому зв'язку вчений покладав всі сподівання на університети, вважаючи, що «...Першою і головною вимогою прогресу є тверда переконаність у необхідності освітньої творчої сили людської особистості» [59, с.152], найбільше та найпродуктивніше відтворюваної університетською освітою. Щоб зі стін університетів виходили творчі люди, самі університетські педагоги повинні бути людьми творчими, «в дусі прогресу». Видатний українець порушував питання про те, що суспільство повинне з пристрасстю поглянути на «головних діячів науки» – професорсько-викладацький склад університетів, на їхні професійні і особистісні якості, бо ці наставники молоді також потребували «загальнолюдської і професійної підготовки» [59, с. 153].

На переконання І. Зязюна, який обстоював ідею «свобідності» у професійній підготовці національних діячів освіти – викладач ЗВО має бути найактивнішим учасником педагогічного процесу; його активність повинна внутрішньо мотивуватися, а не примушуватися вузівською та іншими адміністраціями; свобідна діяльність педагога ЗВО – необхідна передумова функціонування педагогічного процесу; свобода викладачів повинна обмежуватися лише власними можливостями самореалізації в педагогічному процесі завдяки педагогічній дії та відповідальністю за свою справу, яку він несе через все своє життя. Згідно з покладеною на педагога ЗВО роллю в суспільстві його правове й матеріальне становище повинне бути поставленим на належну висоту; це становище повинно покращуватися настільки, щоб забезпечити привабливість для всіх здібних людей [32].

Сучасна українська освіта, на переконання О. Пухтіцької, має багато тенденцій для розвитку, змін і якісних перетворень. Головне, що ми повинні зробити сьогодні – це зберегти її традиції та якісно наповнити інноваційними вкрапленнями, сприяти її постійному розвитку, навчити дітей, студентів, вчителів розумінню необхідності постійного навчання протягом усього життя [67].

Сьогодні можна з упевненістю вести мову про кризу педагогічної освіти. Вона породжена відсутністю цілісного бачення професійної підготовки викладачів ЗВО, які мають стати основною продуктивною силою суспільного поступу, стати справжніми майстрами освітньої і виховної справи.

Варто виокремити ряд чинників, що впливають на зовнішнє зростання професійної майстерності викладача ЗВО:

1) потреба суспільства у викладачах із високим рівнем педагогічної майстерності;

2) підготовленість управлінського персоналу освітніх органів у підвищенні якості освіти усіх рівнів;

3) наявність зовнішніх ресурсів: можливість протекції, матеріальне становище викладачів ЗВО тощо.

Сутність педагогічної дії викладача ЗВО полягає в тому, щоб відкрити перед кожним студентом перспективи розвитку, показати ті сфери, де він може виявити себе, досягти найвагомішого успіху, черпати сили з цього джерела, щоб у цілому гармонія особистості ставала повноцінною, багатого, неповторною. При цьому викладач ЗВО не повинен забувати про активну позицію своїх вихованців, повсякчас урахувувати їхній психоемоційний стан (зранене війною серце). Проектуючи процес ліквідації невдач студентської молоді, викладач має прагнути до того, щоб студенти усвідомлювали свої «мінуси», проникалися переконаністю добротворення, довірливості, правдивості. Ці умови часто-густо не враховуються, тому прогнозований позитивний успіх є недосяжним. Для кожного студента навчальний процес у ЗВО – не лише засіб здобування знань, а й спонука власного розвитку і саморозвитку із знаходженням нового, цікавого, незвичного, із отриманням при цьому естетичного задоволення від почутого, побаченого й пережитого. Щоб досягти вершин викладацької майстерності й необхідно оволодіти азами зовнішньої та внутрішньої педагогічної техніки. Знання, спрямованість і здібності без умінь, без володіння способами педагогічної дії – не стануть гарантією високих результатів у педагогічній професії.

§ 1. Виклики, що стоять перед викладачами ЗВО в умовах воєнного і післявоєнного стану

Перед кожним освітянином, зокрема перед викладачами закладів вищої педагогічної освіти стоять виклики, що породжені російсько-українською війною. Безумовно, державні інституції, освітянська спільнота повинні зосередитися на подоланні руйнувань, виробленні нового бачення системи, створенні умов для трансформації освітньої мережі, підвищенні якості та підтримці інноваційного освітнього середовища.

Для розуміння цілісної картини стану вищої освіти в Україні цінним є висновки, які сформував автори аналітичного звіту «Вища освіта в Україні: зміни через війну», підготовленого в Аналітичному центрі «ОсвітАналітика» Київського університету імені Бориса Грінченка [14]. Варто відзначити, що унікальну публікацію підтримало Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні.

У звіті висвітлено діапазон проблем, з якими стикнулася система вищої освіти України через наслідки пандемії та війну. Автори прагнули оцінити досвід влади й університетів щодо реагування на ці проблеми. Окрім того, документ містить інформацію про актуальний стан української вищої освіти в умовах війни, а також про її першочергові та перспективні потреби.

Власне у такій об'ємній аналітичній публікації, відзначено той факт, що починаючи з 2020 року, українська освіта функціонувала в умовах пандемії. У цей час, як стверджують автори звіту, на перший план виходили питання створення безпечного середовища і запровадження дистанційного навчання.

Разом із тим у подальшому ситуація значно ускладнилася. У перші дні повномасштабної війни освітній процес в університетах було призупинено. Багато викладачів і студентів були змушені виїхати як до більш безпечних регіонів України, так і за її межі, а дехто продовжує перебувати на тимчасово окупованих територіях. Через обстріли зазнали руйнувань будівлі багатьох закладів освіти. Україна знову, як і у 2014 році, стикнулася з питанням переміщення університетів на підконтрольну територію. Усе це змусило адаптувати освітній процес до нових умов [86].

Якщо бодай побіжно звернутися до аналітичного матеріалу грінченківців, то з упевненістю можна акцентувати увагу на тих основних викликах, що постали перед системою вищої освіти:

По-перше, повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 року в Україну завдало ще більшого удару українській системі вищої освіти порівняно з роками дії карантинних обмежень. Руйнування інфраструктури ЗВО, проблема людського капіталу, а також відновлення освітнього процесу в умовах воєнного стану стали справжніми викликами.

По-друге, часткова адаптація українських ЗВО до освітнього процесу в умовах карантинних обмежень надала корисного досвіду для відновлення навчання. Саме навички, набуті під час пандемії, навіть за умови руйнування інфраструктури закладів, допомогли продовжити їхню діяльність в умовах війни.

По-третє, сума збитків, завданих російськими військами інфраструктурі України, становить майже 136 млрд. доларів США, з яких 8,2 млрд., або 6%, — це збитки, завдані українській освітній інфраструктурі.

По-четверте, більше 6 млн. осіб вимушено покинули територію України через воєнні дії. Понад 8 млн. осіб стали внутрішньо переміщеними особами. Значна частина залишилася на тимчасово окупованих територіях. Загалом війна призвела до масштабних переміщень населення, що, без сумніву, вплинуло на українську систему вищої освіти, зокрема надання освітніх послуг [14].

Укладачі аналітичних матеріалів досить доречно провели дослідження, яке охопило викладачів та персоналу факультету лінгвістики Київського політехнічного університету імені Ігоря Сікорського. Таке дослідження засвідчило, що понад 50% опитаних зазначили *депресію* та інші *психологічні труднощі* як чинники, що найбільше вплинули на їхню професійну діяльність.

Цікавим, на наш погляд, є міркування Олега Шарова – Генерального директора директорату фахової передвищої, вищої освіти Міністерства освіти і науки України в яких учений, практик, керівник освітньою галуззю наводить достатньо переконливі висновки, щодо викликів і перспектив розвитку національної освіти в період війни і післявоєнного стану:

1. «Дивитися на цю війну потрібно з перспективою того, що буде після неї – потрібно мислити категоріями +5, 10, 25 років» – відзначає Олег Шаров в численних інтерв'ю та виступах .

2. Система освіти достатньо гарно адаптувалась до війни. Covid-19 допоміг швидко перейти до онлайн навчання. Досвід війни 2014 року дозволив розв'язати проблему з переміщенням ЗВО та забезпеченням виплат викладачам і студентам. Цього разу вдалося перемістити ще й заклади фахової передвищої освіти, у 2014 ми такі заклади втратили. Маса закладів, які працюють у тилкових регіонах, включились у програми внутрішньої мобільності, запросили на навчання студентів до себе.

3. Існують дієві системи розширених можливостей для дітей з тимчасово окупованих територій. Генеральний директор профільного директорату МОН усвідомлено доводить про те, що «Ми маємо витягнути дітей на підконтрольну Україні територію. Поки що вони можуть навчатися дистанційно, але надалі ми наполягатимемо на виїзді до підконтрольної території. Наша мета – щоб вони не опинилися в окопах з іншого боку лінії фронту».

4. Фінансування – завжди болюча тема. Є низка системних розломів. Мінфін хоче надати фінансову автономію, при цьому забравши фінанси. Ми також маємо консервативну частину університетів, яка хоче автономію, але не хоче брати на себе жодних зобов'язань. Під час війни запровадити фінансову автономію неможливо.

5. Мережу університетів потрібно буде реорганізувати. Чим більше ми це відтягуємо, тим більше ми за це заплатимо. Що треба зробити спочатку:

- розібратися зі сферами управління цивільними закладами вищої освіти;

- ліквідувати філії університетів – вони втратили сенс;

- багато університетів обтяжені своїми закладами фахової передвищої освіти, вони роблять так, щоб ці заклади працювали не на ринок праці, а на заклад вищої освіти. Вивільнені заклади передвищої освіти мають стати кістяком оновленої системи освіти, яка орієнтована на новий адміністративно-територіальний устрій України. Два фахових коледжі у кожному новому районі дають розвивати і систему освіти, і освіту для дорослих.

6. Зкладам вищої освіти потрібно готуватися до повернення до офлайн навчання [33].

Не менш важливими стали міркування й чітке окреслення проблем Володимиром Бахрушиним – членом Національної команди експертів з реформування вищої освіти, який достатньо повно у своїх виступах розкриває перспективи діяльності мережі ЗВО в умовах воєнного і післявоєнного станів:

Перша група проблем пов'язана з тим, що багато студентів і викладачів перебувають у різних обставинах (на окупованих і не окупованих територіях, з деякими немає зв'язку, хтось перемістився в межах України, а хтось виїхав за кордон).

Друга група – фінансові проблеми, оскільки державний бюджет був скорочений, а обсяг роботи при цьому не змінився. Спеціальний фонд бюджету, який наповнюється через оплату студентів за навчання та співпрацю з підприємствами, також скоротився. Але, разом із тим зросла зацікавленість міжнародних партнерів, з'являється все більше партнерських програм. Звідси – треба думати, як ефективно використати ці можливості.

Третя група проблем пов'язана з освітою дорослих. «Освіта протягом життя або освіта дорослих – це дуже важлива ніша для освітньої діяльності університетів. Можливо, вона й не зможе компенсувати університетам всі втрати через Covid-19 та війну, але принаймні допоможе розвиватись далі» – справедливо резюмує Володимир Бахрушин.

Четверта група проблем пов'язана з тим, що університети не можуть розпоряджатися тими коштами, які заробляють. Університет має статус бюджетної установи, і має у зв'язку з цим певні обмеження. Важливо, щоб університети могли самостійно використовувати те, що вони заробляють, у тому числі за грантовими програмами, угодами з підприємствами, від контракторів, освіти дорослих.

П'ята група проблем стосується мережі університетів. Для післявоєнного часу існування такої мережі – надмірна і непосильна для України. У 1991 було менше ніж 150 закладів вищої освіти, а студентів було більше, ніж зараз. Станом на початок 2021 у нас був 281 заклад. Що є критерієм оптимізації та ефективності мережі – поки незрозуміло. Можна використовувати підходи, які є у світі. Наприклад, структуризація закладів: дослідницькі університети, вищі школи та інше. Це різні типи закладів, які мають різні умови, різне фінансування, вимоги тощо. Треба не просто скорочувати кількість закладів, а структурувати систему [33].

Надзвичайно точно і неупереджено окреслює виклики, що наразі стоять перед закладами вищої освіти Ілля Войтюк – в.о. голови Студентської ради НТУ «КПІ імені Ігоря Сікорського:

1. Студенти та викладачі перебувають у різних місцях та умовах — і важко придумати умови, які б урівняли їх. Хтось перебуває в окупації, хтось за кордоном, хтось під час тривоги має писати контрольну.

2. Що робити студентам, які зараз воюють? Як ставитись до якості освіти, яку вони отримали? Вони не можуть отримувати освіту через війну, але, з іншого боку, не можна просто видавати дипломи за те, що хтось воював.

3. Ще однією проблемою є оплата навчання: батьки студентів могли втратити роботу, тому студенти змушені йти працювати.

4. Студенти змушені брати академічну відпустку через війну. Проте вони повинні мати можливість повернутися на своє бюджетне місце – зараз вони його втрачають.

5. Важливо, щоб заклади вищої освіти не перестарались з академічною мобільністю, яка спрямована на те, аби лишити людей в Україні. Якщо вони зараз відмовляються оформити академічну мобільність за кордоном, то відштовхують студентів. Потрібно створити такі умови, коли студент має вибір між українським та міжнародним закладами, і обирає Україну.

6. Потрібно інформувати студентів щодо змін навчального процесу. Студенти мають планувати своє життя. «Якщо ми хочемо якісної освіти, то треба повертатися до очного навчання» – резюмує Ілля Войтюк [3].

Варто наголосити на тому, що вища педагогічна освіта України в умовах війни постійно стикається з новими викликами, що потребують негайного реагування, адаптації та пошуку шляхів до їх подолання. Як відзначають більшість дослідників, особлива увага наразі прикута до психоемоційного стану всіх учасників освітнього процесу, більшість з яких мають ознаки стресу, психологічної травми [12].

Якщо брати до уваги загальний стан освітньої галузі, то можна виокремити десять суттєвих викликів, що сьогодні мають місце перед педагогічним загалом України:

1. Безпека закладів освіти під час війни. На думку С. Горбачова, освітнього омбудсмена України «Ідеться і про фізичну безпеку, як-от облаштовані укриття, і про організацію роботи в укриттях, і про те, що робити у випадку повітряної тривоги. Наприклад, для останнього потрібні навчання та тренування, як діяти у випадку загрози» [12].

2. Освітні втрати. Це, насамперед, прогалини в знаннях із великого обсягу предметів. На такі втрати впливає близькість до лінії фронту, частота повітряних тривог, навчання офлайн чи лише онлайн, ситуація з електроенергією тощо. На переконання очільниці громадської організації «Смарт освіта» Галини Титиш «Також є і будуть діти, які повертаються в Україну з-за кордону. Різниця між програмами України й будь-якої іншої країни – разюча, програми несинхронізовані. До того ж діти, які повертаються з-за кордону, не вивчали українську мову, літературу чи історію України. За кордоном діти також мають різний досвід навчання. Є діти, яким знання мови дозволило піти у звичайні класи та навчатися мовою країни, у якій вони тимчасово мешкають. Є ті, які навчалися в інтеграційних класах – їм не ставили оцінки, вони вивчали мову країни. Решту предметів вони могли не вивчати деякий час» [12].

3. Діти, які навчаються одночасно у двох школах або мають багато додаткових занять. Такі учні мають менше освітніх втрат, однак, проблема в тому, що ці учні можуть виснажитися або взагалі втратити мотивацію до навчання через перевантаження.

4. Учні та вчителі виснажені. Для деяких дітей навчання – це зона, яку вони можуть контролювати, бачити результат і відокремитися від емоцій. Тому вони в це поринають. Дитячі та дорослі психологи б'ють на сполох, бо в переважній більшості діти закриваються від навчання і завдань – у них немає на це ресурсу, спрацьовує захисний механізм, вони намагаються забезпечити базові потреби. Виснажені й вчителі. П. Чорноморець звертає увагу на те, що «Було б добре допомогти вчителям і забрати зі сфери їхньої відповідальності зайву бюрократію. Ми багато говоримо про те, що нині вчителі мусять швидко підвищувати свою кваліфікацію в тому, як допомагати собі та дітям бути психологічно стабільними та ресурсними. Водночас вони теж у стресі, втомлені» [12].

5. Учителі за кордоном, яким не дозволяють викладати дистанційно в Україні. Беззаперечно, чинне законодавство дає змогу працювати дистанційно. Місце, з якого працювати, має право визначати сам працівник. Водночас якщо заклад освіти працює очно або змішано, то рішення про те, чи дозволяти працівнику працювати дистанційно, ухвалює керівник.

6. Навчання на тимчасово окупованих територіях. На тимчасово окупованих територіях складно й небезпечно вчитися за українськими програмами. Існує нагальна необхідність напрацювання алгоритму, як продовжувати здобувати українську освіту на цих територіях.

7. Зруйновані школи. Відновлення шкіл – це один із основних пріоритетів відновлення України і тут – надія на закордонних партнерів, які допоможуть Україні.

9. Реформа НУШ, яку сповна не реалізують через війну. Реформу НУШ не реалізують сповна з багатьох причин. Одна з ключових – проблеми з фінансуванням реформи. Відсутність коштів і на підвищення кваліфікації вчителів, а також на матеріально-технічне обладнання (класи не оновлюються і обладнання не купується) [12].

Автори дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році, що було проведене у грудні 2022 – січні 2023 року Державною службою якості освіти України за підтримки ініціативи «Збереження доступу до шкільної освіти», що впроваджується проєктом «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe) звертають увагу на той факт, що ключовими викликами освітнього процесу в умовах війни педагоги називають нестабільні умови навчання, обмеженість способів організації навчально-пізнавальної діяльності, зниження мотивації та нестабільний психоемоційний стан учнів/учениць та вчителів. Втім, педагоги та шкільна адміністрація демонструють недостатню гнучкості та адаптивності, плануючи освітній процес. 33% директорів у містах та 50% у селах не змінювали розкладу навчальних занять в умовах війни, коли в країні постійно відбуваються стабілізаційні відключення електроенергії, повітряні тривоги, бракує доступу до швидкісного інтернету. 40 % педагогів у містах та 44% у селах не вносили змін до календарно-тематичного планування через зміни режиму роботи закладу, лише 37% змінювали кількість годин на вивчення теми, 32% об'єднували теми, 23% розподіляли теми з урахуванням режиму – синхронного чи асинхронного [25].

Ґрунтовну інформаційно-аналітичну оцінку викликів та можливостей функціонування вищої освіти в умовах війни подано у дослідженні І. Шевчук, А. Шевчука. Автори справедливо наголошують на тому, що попри і так складну ситуацію у вищій освіті України, сьогодні низка ЗВО потерпають від нищівного впливу війни. Абсолютна більшість університетів зіткнулись з територіальною «розпорошеністю» студентів і персоналу і перейшли на дистанційну або змішану форму навчання. У найбільш критичному стані опинились ЗВО, розташовані в зонах активних бойових дій. Студенти та співробітники вимушені були виїхати за межі регіону. В наслідок інтенсивних обстрілів і бомбардувань інфраструктура цих ЗВО зазнала різного рівня пошкоджень і руйнувань [92].

Щодо викликів, які постали перед системою вищої освіти, автори аналітичного матеріалу наводять такі:

1. Знищення інфраструктури закладів вищої освіти.

2. Скорочення фінансування вищої освіти. Частка витрат на вищу освіту у відсотках до видатків зведеного бюджету на освіту постійно зменшувалася і в останні роки наблизилася до рівня трохи вище, ніж 20%. Це обумовило необхідність диверсифікації джерел та форм фінансування розвитку вищої освіти України та діяльності бюджетних ЗВО.

3. Втрата кадрового потенціалу. Існує суттєвий розрив в оплаті праці між сектором вищої освіти й іншими секторами економіки. Також заробітна плата науково-педагогічного персоналу ЗВО в Україні є набагато нижчою, ніж у провідних країнах світу. Спостерігається суттєва регіональна диференціація оплати праці науково-педагогічних працівників у закладах вищої освіти.

4. Відтік українських та іноземних студентів із ЗВО.

5. Забезпечення академічної доброчесності у закладах вищої освіти в умовах воєнного стану. Особливого змісту ця проблема воно набуває у такі складні для соціально-економічного розвитку України часи як карантинний, посткарантинний та воєнний періоди. Як для викладачів, так і студентів складається ціла низка умов, що не завжди сприяють дотриманню ними визначеної сукупності етичних принципів та визначених законом правил під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень [92].

Що стосується викликів, які стоять власне перед національною педагогічною освітою, то тут доречним буде звернутися до наукових міркувань В. Кременя, викладених на засіданні Стратегічної сесії керівників закладів вищої освіти, ініційованої Міністерством освіти і науки України, яка відбулася 1 березня 2023 року у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Президент НАПН України відзначив такі основні виклики:

1. *Необхідність подальшої модернізації педагогічної освіти*, адже саме від педагога залежить у першу чергу якість усієї освіти, розвиток дитини, формування особистості і сучасного професіонала.

2. *Якість і мотивація підготовки вчителя.* «У цілому, що стосується кількісної підготовки педагогів, то вона достатня. Але з якістю не усе гаразд. Не усе гаразд і з бажанням випускників йти на роботу в заклади освіти» – відзначає В. Кремень [37, с. 2].

3. *Недостатній престиж вчительської професії*. Він веде до того, що дуже часто кращі випускники школи не йдуть на педагогічні спеціальності, а багато з випускників університету не йдуть працювати в заклади освіти. А з некращих випускників важко сформувати гарного вчителя.

4. *Назріла потреба у розробленні науково обґрунтованої моделі оплати праці вчителя, а також його соціальної підтримки з урахуванням досвіду розвинених країн.*

5. *Модернізації вимагає і сам навчальний процес з підготовки вчителя*, розпочинаючи з прийому на перший курс. Механізм відбору на педагогічну спеціальність повинен включати додаткове тестування, коли б виявлялися особисті якості, зокрема здатність любити дітей, вміння комунікувати з ними, психічне здоров'я, мотивацію до професійного розвитку і саморозвитку та інше.

6. *Не є достатньою педагогічна практика під час навчання майбутніх учителів.*

7. *Потребує більшої технологізації викладання педагогічних дисциплін.*
В. Кремень наголошує на тому, що «Знання, як відомо завжди корисні. Але, скажімо, чи доцільно обмежуватися при вивченні історії педагогіки тим, щоб студент знав біографію того чи іншого педагога, його основні праці, навіть ідеї. Мабуть важливо навчити студента використовувати ці ідеї на практиці. Слід зробити вивчення педагогічних дисциплін більш прагматично орієнтованим» [37, с. 3].

8. *Недостатня психологічна кваліфікація, що не дає змоги реалізувати дитиноцентричні методи навчання, тобто розрізняти особисті риси, здібності, недоліки кожного учня і на цій основі будувати освітній процес з ним* [37, с. 3].

Важливим викликом як для студентів, так і для їхніх викладачів стало *дистанційне навчання*. Аби сформувати чітку картину цього процесу, розібратися з технологічними проблемами, слід, на нашу думку звернутися до тих проблем, з якими зіштовхнулися науково-педагогічні працівники. Серед проблем, які постають перед студентами і викладачами ЗВО України можемо виділити такі:

1. У який спосіб організоване навчання онлайн? Якими інструментами, месенджерами, платформами для організації навчального процесу користуються викладачі?

2. У чому складність проведення такого формату занять?

3. Чи влаштовуєте відеозаняття?

4. Чи проходять викладачі ЗВО додаткові онлайн-курси, семінари, що допоможуть організувати навчальний процес?

5. Як вдається мотивувати студентів навчатися дистанційно, чи складно це зробити?

6. Чи може надалі дистанційне навчання стати частиною звичайного освітнього процесу ЗВО? Чи є це ефективно?

Цікавою з цього приводу є думка О. Бурлаєва, який доводить, що «Онлайн-освіта повинна стати однією з головних стратегій сучасного закладу вищої освіти. Необхідно лише адаптувати власний освітній потенціал до цього напрямку, а при необхідності – доукомплектувати його за рахунок вже розвинутих онлайн-платформ. Ефективність онлайн освіти визначається в першу чергу вмінням студента організувати свій час для навчання, а цьому також необхідно вчитися. Той, хто ефективно навчається в офлайн, як правило, також ефективно навчається і онлайн» [9].

Але, більшість викладачів, які в умовах воєнного стану організовували освітній процес на різних онлайн-платформах, стають палкими прихильниками традиційної аудиторної форми проведення занять. Лише вона, як стверджує Ф. Проданюк, дає можливість студенту максимально засвоїти програму курсу. Дистанційна форма – це допоміжна форма. Цим інструментарієм слід досконало володіти. Багато студентів формально ставляться до виконання завдань.

Для того, щоб змусити студентів працювали самостійно, викладачу слід витратити багато часу для підготовки до заняття [62].

Якщо вести мову про дистанційне навчання, то можна стверджувати, що воно дає змогу організувати освітній процес в умовах війни. М. Савицький звертає увагу на те, що частина студентів і викладачів перебувають у небезпечних зонах – на територіях ведення бойових дій або тимчасово окупованих територіях – і можуть не мати можливості долучитися до нього. Студенти або викладачі, які перебувають у відносній безпеці, можуть не мати доступу до інтернет-покриття або не мати технічних засобів. Щодня в більшості областей України оголошується повітряна тривога (у багатьох з них – кілька разів на день), під час якої потрібно пройти в укриття. Це може прямо впливати на організацію освітнього процесу та переривати його. [73, с. 8].

Більшість закладів вищої освіти вимушено перейшли на онлайн-режим роботи, а це, як показала практика, потребувало інструментів для віддаленого навчання.

Г. Євсєєва, П. Нажа, В. Федіна з практичного бачення рекомендують такі першочергові заходи для організації якісної дистанційної освіти:

- у найкоротший термін організувати надійну платформу віддаленого навчання;

- знайти способи полегшити перехід на дистанційне навчання для здобувачів освіти та викладачів;

- вибрати сучасні методи та принципи ефективного навчання в умовах війни [26, с. 12].

Серед основних викликів онлайн-освіти, які потрібно подолати, Н. Суслова виділяє такі:

- подолання підвищеної тривожності учасників освітнього процесу;
- коригування емоційного і психологічного стан учасників освітнього процесу;

- відсутність технічних можливостей;

- від'їзд частини студентів і викладачів за межі країни або регіону;

- відсутність мотивації і самодисципліни у студентів;

- підтримання ефективності навчального процесу.

Разом із тим, слід враховувати такі фактори: коли в регіоні умовно спокійно, але лунають сирени; нестабільно працює транспорт; Інтернет; іноді немає світла тощо. Тому не можна постійно працювати і вчитися дистанційно. Є певні проблеми, пов'язані з соціалізацією та взаємодією між студентами і викладачами, студентами зі студентами, викладачів між собою, і цього не можна ігнорувати. В умовно спокійних регіонах можна використовувати лише елементи дистанційного навчання, а саме навчання проводити як очні консультації із мінімальною кількістю учасників. Це, по-перше, запобігає великому скупченню студентів, а по-друге, – дає змогу студентам і викладачам обирати кращий варіант залежно від виду заняття. Там, де можна опрацювати теорію самостійно, доцільно залишитися вдома і

виконувати завдання самостійно. Якщо це практичні заняття або курсове проєктування – більш ефективно працювати поряд із викладачем [83, с. 48].

Отже, онлайн-освіта у ЗВО спонукала визначити такі основні *виклики*:

1. Основним викликом, що поставила війна, є підвищена тривожність і її можна подолати лише через спілкування, тобто на очних консультаціях або відеоконференціях, що цілком можливо робити за будь-яких умов, крім тих, коли відбуваються активні бойові дії.

2. Скоригувати емоційний і психологічний стан можна лише активними діями, а звідси – навчальний процес не повинен перериватися на довгий час.

3. Рекомендовано працювати за розкладом, тоді в учасників освітнього процесу не переривається зв'язок один з одним і відпрацьовується самодисципліна.

4. У деяких випадках можливо вчасно запросити психолога, якщо коригування неможливе через просте спілкування.

5. Брак технічних можливостей можна надолужити різноманітністю форм і режимів: синхронним, асинхронним, очним. Але слід зазначити, що форми і методи дистанційного навчання не повинні бути новими, учасники освітнього процесу вже повинні володіти навичками користування застосунками і ресурсами, інакше ефективності навчання очікувати не можна.

6. За умови від'їзду студентів і викладачів до безпечних регіонів застосовується дистанційне навчання, але відеозв'язок украй потрібний для ефективного навчання і роботи.

7. Найважче під час організації навчання в умовах воєнного часу – відсутність мотивації і самодисципліни у студентів. Усе залежить від досвіду, авторитету і методів роботи конкретного викладача, але основне – структурування роботи, контроль і оцінювання, постійний зв'язок із студентами, контакт із батьками, терпіння і наполегливість.

8. За будь-яких умов навчальний процес повинен бути ефективним, тому слід шукати форми і методи, можливо спростити деякі завдання, але уникати бездумного спрощення, краще шукати форми і методи, які дозволять не втратити ефективності.

9. І особливо контроль – доброзичливий, але водночас справедливий і постійний. Якщо ми максимально збережемо якість і ефективність навчання, то підготуємо фахівців, які гарно працюватимуть і відновлять Україну, а освітня галузь здобуде особливий досвід роботи у воєнних умовах [83, с. 50].

Виходячи з вище означених викликів, можна констатувати той факт, що все більше викладачів ЗВО схиляються до *змішаного навчання*, що в свою чергу передбачає долучення здобувачів освіти до Інтернету, аби забезпечити кожному більш індивідуальний досвід навчання, а це означає підвищений контроль учня над часом, місцем, шляхами, та/або темпами його власного навчання. М. Вирвихвост, характеризуючи змішане навчання в ЗВО, акцентує увагу на тому, що організація ефективної системи змішаного навчання потребує вирішення низки проблем: покращення навичок роботи з комп'ютером і готовність викладачів до використання

інформаційно-комунікаційних технологій дистанційного навчання; забезпечення стабільного доступу до мережі Інтернет і наявність необхідного обладнання у всіх суб'єктів освітнього процесу.

Змішане навчання ще називають дистанційно-очною формою навчання. Цей вид має певні особливості: необмежений зміст, індивідуальний освітній графік, врахування освітніх потреб кожного здобувача освіти, зміна ролі викладача від вертикального домінування до інтеракції, важливими є самооцінювання та взаємооцінка.

Змішане навчання характеризується можливістю вибору різноманітних середовищ навчання, що сприяє реалізації принципів гнучкості та мобільності

Власне дистанційно-очна форма навчання сприяє модернізації, індивідуалізації та покращенню якості змісту освіти. Поєднання аудиторних занять і дистанційного навчання забезпечує можливість пристосувати лекційні та практичні заняття й оцінювання до індивідуальних потреб студентів різних рівнів підготовки, активне залучення їх до освітнього процесу, розвиток навичок самоосвіти та самоорганізації [13, с. 59-61].

Але великим викликом для вищої педагогічної освіти у воєнний час стала організація дистанційного навчання, оскільки така форма організації освітнього процесу має як свої переваги, так і недоліки. Спираючись на твердження О. Уфимцевої, Н. Шапи, можемо констатувати, що забезпечити якісне дистанційне навчання можна за умов саме повноцінного застосування програмних засобів [88, с. 74]. Підвищення якості освітнього контенту та вдосконалення методології викладання відбувається через доступність для всіх учасників до освітнього контенту (курс лекцій, методичні вказівки, навчальні програми тощо); до занять, що проводяться. Кожна лекція або практичне може вважатися за показове заняття, що сприяє вдосконаленню методології викладання.

Потрібно, на думку О. Уфимцевої та Н. Шапи, надати особливої уваги питанням якості освіти в умовах війни, а для цього забезпечити збалансовану відповідність процесу, результату і самої освітньої системи меті, потребам і соціальним нормам стандартів освіти, враховуючи відповідні індикатори якості:

- рівень матеріально-технічної бази закладу вищої освіти;
- рівень професійної діяльності-дії викладачів;
- особистісний рівень студентів;
- рівень навчально-методичного забезпечення;
- внутрішнє та зовнішнє оцінювання.

Причому, якість освітнього процесу закладу вищої педагогічної освіти має відповідати таким основним показникам:

- зміст освітніх програм;
- менеджмент освітнього процесу;
- навчально-методичне і матеріально-технічне забезпечення;
- освітні технології;
- якісний склад викладачів;

– якість підготовки студентів.

А якість професійної підготовки повинна бути визначена:

- рівнем і якістю знань студентів;
- навчально-пізнавальною діяльністю студентів;
- рівнем розвитку особистості студента;
- компетентністю випускника – майбутнього вчителя;
- рівнем психопедагогічної підготовки майбутнього фахівця;
- конкурентністю випускників педагогічного ЗВО [88, с. 75-76].

Безперечно, дистанційне навчання у педагогічному вищому закладі освіти має яскраво виражені недоліки і, на думку О. Харлана та Т. Суворової породжує безліч суперечливих очікувань, що призводить до неоднозначності оцінки цього процесу [82, с. 79]. Тут слід виділити такі головні проблеми

1. Професійна підготовка та перепідготовка педагогічних кадрів, а також забезпечення та підтримка з боку навчальних закладів матеріальної бази освітнього процесу. Можливо, знадобиться новий або потужніший комп'ютер або швидкісний Інтернет.

2. Недостатня кількість викладачів та фахівців, які на гідному професійному рівні можуть підготувати та презентувати навчальний матеріал для онлайн-навчання.

3. Наявність складнощів для студентів творчих спеціальностей (майбутні вчителі музики, образотворчого мистецтва, хореографії тощо) через обмеження соціальної взаємодії, коли дистанційне навчання виключає розвиток стосунків з викладачами та іншими студентами. Більшість спілкування переміщується в електронну пошту або групові чати, а не до звичних репетицій, пленерів, індивідуальних тренінгових занять та інше.

4. Втрачається так потрібна для творчого зростання і саморозвитку як фахівця неповторна студентська атмосфера, де в «живому» спілкуванні поколінь формується бачення себе у професії чи як невід'ємної одиниці соціуму. Головне – виховувати не лише професійні якості у студентів, а й дати певну культуру у професії.

5. Величезна проблема використання Інтернету як джерела готових робіт для підготовки до занять, або коли робота, завантажена з інтернет-ресурсу, видається за свою [82, с. 80].

Багато викладачів українських ЗВО, які безпосередньо організовували освітній процес в умовах війни прагнуть виокремити нагальні проблеми дистанційної освіти, що потребують якнайшвидшого вирішення. Практика роботи викладача у змішаному чи онлайн-форматі, за твердженням І. Булика дозволяє звернути пристальну увагу на наступні проблеми:

– всупереч найскладнішому часу в Україні у вищих закладах освіти навчальний процес здійснюється у дистанційному або змішаному форматі, в залежності від того як дозволяє безпекова ситуація. Для української освітньої системи це випробовування стало ще й своєрідним стимулом, який відкрив вікно нових можливостей, ставши каталізатором давно назрілих модернізаційних змін.

Потребують пильної уваги також розвиток неформальної та інформальної освіти, створення механізмів визнання її результатів у системі формальної освіти. На часі апробація та широке впровадження сучасних методів навчання з використанням інформаційних технологій;

– виникає ряд проблем, пов'язаних із відсутністю інтернету, або відсутньою можливістю підключення до інтернету учасників освітнього процесу. Велика кількість людей змушені через воєнні дії покидати свої домівки та переміщуватися в інше більш безпечне для життя місце проживання, де відсутні інтернет-ресурси;

– певна кількість здобувачів вищої освіти не мають можливості навчатися дистанційно у зв'язку з їхньою волонтерською діяльністю, або службою у Збройних силах України, перебуванням у підрозділах територіальної оборони, чи роботою для забезпечення своєї сім'ї, коли інші члени сім'ї втратили роботу;

– існують недобросовісні студенти, які користуються складною ситуацією в Україні та без причин пропускають заняття. Однак, з'ясувати обставини за яких вони пропускають дистанційні заняття викладач не має можливості;

– велика кількість студентів знаходяться на тимчасово окупованих російською федерацією територіях і багато питань виникає щодо навчання таких здобувачів освіти та отримання диплому. В цьому випадку треба рекомендувати, у будь-якому варіанті, використовувати наявні електронні ресурси, регіональні платформи, ресурси закладів вищої освіти та інше;

– на цей час, на превеликий жаль, не всі науково-педагогічні працівники вміють застосовувати інноваційні методи навчання, що відображається на якості підготовки здобувачів вищої освіти. Внаслідок цього необхідно проводити заняття, майстер-класи, з метою навчання науково-педагогічних працівників ЗВО застосовувати інноваційні методи навчання під час організації дистанційного освітнього процесу [8, с.53-54].

Разом із тим, українські науковці, викладачі ЗВО доходять висновку про те, що варто відрізнити систему дистанційного здобуття освіти від здобуття освіти в умовах воєнного стану. Тут слухними є напрацювання С. Горбаченка, який окреслює такі відмінності:

1. **Зміна таймінгу студентів.** Війна докорінно змінила звичний ритм життя і у значної кількості студентів вже немає можливості стабільно відвідувати заняття в онлайн форматі. Враховуючи це, все більше викладачів намагаються записувати власні заняття в Zoom чи Microsoft Teams, щоб потім надавати доступ студентам. Деякі вже зараз створюють власний YouTube контент. В ідеальному варіанті кожен викладач намагається вибудувати своєрідний конструктор навчального процесу, який складається з власного контенту, інформації від запрошених фахівців, а також елементів неформальної освіти.

2. **Більшість поточних завдань та досліджень виконуються з телефону.** Отже викладачам ЗВО доцільно замислитися: чи можуть студенти ці завдання виконати з телефону. Особливо це актуально для власників техніки Apple, які не можуть нормально працювати в форматі Microsoft Word. Паралельно із цим викладачам доцільно бути зі студентами на одній хвилині в технічному аспекті, зокрема, використовувати ті месенджери, якими користуються студенти.

3. **Студентам зручніше доповідати письмово, а не вербально.** Звідси викладачі мають приділяти достатньо уваги чатам під час проведення занять. Можливості для відправлення повідомлень (як публічних, так і особистих) в чаті існують і в Zoom і у Microsoft Teams Як варіант, викладачам можна робити паузи кожні 15 або 30 хвилин для зворотного зв'язку в чаті. Адже якщо студенти не будуть бачити реакції викладача на написане – комунікації взагалі перестануть відбуватися.

4. **Складний емоційний стан.** У ситуаціях небезпеки та стресу емоційний стан викладачів ЗВО є орієнтиром, індикатором безпеки, джерелом психологічної підтримки і зцілення. Викладач має час від часу виконувати роль психолога, демонструючи вияви емпатії та емоційного інтелекту, а також спрямовувати студентів на майбутнє.

5. **Доступ до якісної та безкоштовної неформальної освіти.** В ІТ сегменті активно відбувається створення умов для масового навчання та перенавчання на ІТ спеціальності. Такі компанії як Genesis, EPAM, Beetroot вже або розробили нові курси для полегшеного входу у професію або зробили власні курси безкоштовними [18, с. 109-110].

Ведучи мову про виклики, що постали перед вищою, зокрема й педагогічною освітою України в умовах воєнного стану, більшість науковців звертають увагу на вирішення нагальних проблем функціонування освітньої галузі. Ці проблеми, як стверджує Ю. Данченко, потребують невідкладного вирішення, а саме:

1. Нагальним питанням є *аудит інфраструктурних втрат*: скільки будівель закладів вищої освіти та гуртожитків зруйновано повністю (втрачено), скільки підлягають ремонту.

2. Актуальним є вирішення проблем, пов'язаних із *вступною кампанією*. Залишаються питання: термінів початку і завершення вступної кампанії з урахуванням умов воєнного стану; забезпечення вступної кампанії на сході та півдні України; складання іспитів особами, які перебувають за кордоном, можливості відкриття центрів тестування при посольствах; доцільність пільг при вступі до ЗВО для переміщених осіб.

3. *Формування державного замовлення* на підготовку кадрів, перерозподілу державного замовлення на користь затребуваних під час війни та післявоєнного відновлення спеціальностей.

4. Необхідність підготовки *проекту постанови Кабінету Міністрів України* про академічну мобільність з урахуванням умов воєнного стану.

5. Важливим є *створення умов для повернення в Україну здобувачів вищої освіти*, які виїхали за кордон у зв'язку з воєнною агресією з боку російської федерації [21, с. 129-131].

Ведучи мову про переваги та недоліки дистанційного навчання І. Зайцева звертає увагу на ті пріоритетні виклики, що мають бути враховані очільниками освітньої галузі, зокрема тими, хто опікується професійною підготовкою майбутніх учителів:

по-перше – забезпечення ЗВО необхідним обладнанням і програмним забезпеченням;

по-друге – підвищення кваліфікації викладачів у галузі сучасних ІКТ;

по-третє – розробка методів і методики навчання студентів англійської мови з використанням інноваційних технологій тощо [29, с. 39].

І. Зайцева звертає увагу на той факт, що сучасний викладач повинен не тільки володіти знаннями у сфері міжнародних інформаційних технологій, а й бути фахівцем щодо їх застосування у своїй професійній діяльності. Причому, основними перевагами використання ІКТ у професійній підготовці майбутніх фахівців є:

– мотивація студентів;

– можливість для викладача застосовувати індивідуальний підхід;

– сприяння розвитку самостійності студентів;

– урізноманітнення та осучаснення навчального матеріалу [29, с. 40].

Враховуючи післявоєнні реалії (значні втрати серед мирного населення, руйнування цілих міст і селищ, пошкодження та повне руйнування житлових будинків, закладів освіти та охорони здоров'я, установ соціального захисту та соціального обслуговування й надання соціальних послуг, руйнування підприємств й втрату робочих місць, погіршення рівня безробіття, збільшення великої кількості внутрішньо переміщених громадян та жінок з дітьми, що отримують прихисток в західних областях або за межами України), постає питання відновлення, розбудови й переосмислення ціннісних орієнтирів педагогічної освіти. На переконання І. Савельчук, студентська молодь унаслідок війни переживає психотравмувальний досвід, який безперечно впливатиме на їхнє подальше життя, що дозволить більше цінувати близьких людей, друзів та інші прості та звичні речі. Це може бути забезпеченим завдяки наявності процесу психологічної відновлюваності молодої людини («резильєнтність», «життєстійкість»), що призводить до подальшого посттравматичного зростання [75, с. 67]. Психологічна відновлюваність дозволяє молодим людям здійснювати «добру адаптації при зіткненні із життєвими складнощами, травмою, трагедією, небезпеками або значним стресом» [86, с. 30]. Її успішність цілком залежить від функціонування певних факторів відновлення: турбота та підтримка близького оточення та інших людей; здатність до складання реалістичних планів та докладання зусиль для їх утілення; позитивне самосприйняття, віра

у власні сили та здібності; володіння навичками комунікації та вирішення проблем; здатність керувати сильними почуттями та імпульсами [75, с. 68].

В умовах післявоєнного відновлення України на педагогічну освіту, як зауважує Т. Бакка, покладається завдання формування високоінтелектуальної і глибоко духовної людини, спроможної відповідати вимогам демократичного суспільства, для якого демократія є природним середовищем задоволення особистих і суспільних інтересів [4, с. 104].

Якщо більшість дослідників орієнтується на першочерговість цифровізації педагогічної освіти, збільшення питомої ваги цифрових ІКТ у підготовці майбутніх учителів, то авторка і розробниця теорії і методології громадянської освіти Т. Бакка переконує про важливість гуманізації і гуманітаризації професійно-педагогічної підготовки вчителів, наголошуючи, що на сучасному етапі перед системою вищої педагогічної освіти постає завдання підготовки майбутнього вчителя – фахівця суспільствознавчого профілю, спроможного на подальше поглиблення фундаментальної освіти, наближення навчального процесу до дослідницької та практичної діяльності. Його підготовка має передбачати оптимальне поєднання теоретичних знань і творчих здібностей, що дозволило б їм після закінчення педагогічного ЗВО ефективно викладати, самостійно підвищувати рівень своєї професійної підготовки в галузі суспільних наук, орієнтуватися у потоці психолого-педагогічної, методичної, суспільно-політичної інформації, обсяг якої постійно збільшується [4, с. 105].

В цілому професійна підготовка майбутнього вчителя, на переконання Т. Бакки, передбачає розвиток у здобувачів освіти інтегральних компетентностей, які не можна формувати без зразка, еталону. Ним є професійний ідеал, модель, у структурі якої представлені як професійні, так і особистісні складові. Основу такої моделі закладають нормативні документи, що регламентують навчально-виховний процес ЗВО, у першу чергу державні стандарти освіти та освітньо-професійні програми, розроблені нині в кожному університеті України [4, с. 105].

Комплексний аналіз розвитку педагогічної освіти в обрисах викликів, що стоять перед важливою галуззю в післявоєнній розбудові України дозволяє звернути увагу на основні положення, які мають стати стрижневими у педагогічних дослідження науковців, педагогів-практиків, усіх тих, хто опікується проблемами підготовки вчителя. Такі дослідження, на думку О. Матвієнко мають бути спрямовані у наданні процесу формування національно-культурної ідентичності аксіологічного спрямування, практичного спрямування з метою забезпечення організаційно-педагогічних умов становлення ідентифікації особистості, усвідомлення особистістю своєї належності до власного етносу, культури, прийняття себе частиною нації, усвідомлення себе громадянином своєї держави, а також відчуття патріотизму, національної гідності за свій народ, свою націю та культуру [48, с. 113].

Для науковців, структурних підрозділів НАПН України пріоритетними, за твердженням О. Матвієнко, мають стати такі напрями наукових розробок:

1. *Формування нового українця, що повинно відбуватися на основі національних та європейських цінностей, а саме: повага до національних символів (герба, прапора, гімну України).*

2. *Участь у громадсько-політичному житті країни; повага до прав людини; верховенство права; толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей; рівність всіх перед законом; готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України.*

2. *Впровадження нової стратегії цілеспрямованого і ефективного процесу виховання суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України, становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин.*

3. *Поглиблення українознавчих студій, дослідження історичної правди, з'ясування ролі української спільноти в світі, утвердження в свідомості студентської молоді вагомості захисту своєї Батьківщини як в минулому, так і в сучасності.*

4. *Поєднання іноземного досвіду і національних традицій у галузі освіти, що наблизить Україну до європейських та світових стандартів.*

5. *Оновлення змісту, форм та методів формування національно-культурної ідентичності студентської молоді України в умовах воєнно-політичних та інформаційних викликів XXI століття [48, с. 113].*

Як бачимо, в основу процесу формування національно-культурної ідентичності майбутніх учителів в умовах воєнно-політичних та інформаційних викликів XXI століття покладено ідею розвитку української державності як консолідуючий чинник розвитку суспільства й нації у цілому.

§ 2. «Педагогіка зраненого серця»: нові реалії професійної підготовки вчителів та викладачів ЗВО

Сучасна педагогічна освіта в реаліях воєнного і після воєнного стану потребує кардинальних змін. Теоретикам і практикам педагогічної галузі слід серйозно, науково-виважено, неупереджено й критично поставитися до ролі педагогічної теорії та практики в умовах війни, оскільки час диктує все нові вимоги й ми стаємо невимушеними свідками тих прогалин, що мали місце як у теорії, так і на практиці, зокрема в системі педагогічної освіти. Чому саме в цій царині? Чому саме підготовки вчителя та викладача? Тут варто відповісти на риторичне питання: чи були готові наші вчителі до роботи під час війни? А що робити далі, як навчати тих дітей, які мають «сердешні рубці», понісши втрати рідних, почасти обох батьків, друзів? Як достукатися до свідомості, до почуттів, до інтелекту дітей, які бачили війну не на картинах, фото чи в

інстаграмі? Перед нами ціле покоління, чий серця зранені війною, скалічені рашистськими звірствами, покоління – зґвалтоване звір'ям із росії, покоління – потоптане скривавленими руськими чоботами, смердючими рашистськими танками, градами, БТРами.

Ведучи мову про необхідність цифровізації, почасти заміни живого спілкування вчителя із учнями, викладачів зі студентами т. зв. штучним інтелектом, сучасна педагогічна наука, на превеликий жаль не може дати відповіді на нагальні питання:

- як підготувати вчителя до роботи в умовах воєнного стану, до роботи на окупованій території, до взаємодії з дітьми, які внутрішньо переміщені, дітьми-біженцями та інше;

- які методологічні, методичні, науково-практичні засадничі, стрижневі принципи повинні домінувати в сучасній педагогічній освіті;

- як увести до системи професійно-педагогічної, практичної підготовки майбутніх учителів і викладачів педагогічними ЗВО нові складники уявної, на наше переконання, але так потрібної науки – **«Педагогіки зраненого серця»**;

- які практичні поради розробити для майбутніх учителів, викладачів ЗВО, тих же самих магістрів педагогічної освіти, які в подальшому працюватимуть із учнями, студентами в умовах післявоєнного стану, тобто із нашим майбутнім, зраним війною.

С. Філоненко, беручи інтрв'ю в пастора ЄРЦ О. Павлюка, звертає увагу на те, що діти живуть у нашому дорослому «сьогодні». Але мине час, і ми будемо жити в їхньому «завтра», і як на нього вплине війна? В той час, коли йде важка війна за збереження і повернення української землі, не менш важливою є боротьба за розум, серця і душі молодого покоління. Поки є шанс вирвати це покоління з лап війни, страху і ненависті, варто це робити [89].

Від чого серце людини може зазнати зранення? На це питання відповідає домініканець, отець М. Лучок, зауважуючи, що весь наш життєвий негативний досвід, сварки та образи – не проходять безслідно, а залишаються в нас, як рана. Ми почасти ображаємось і нам тяжко пробачати. Ці рани можуть бути малими чи великими, але вони нам болять. І якщо їх не лікувати – це стає причиною ізоляції людини: як від інших людей, так і від стосунків з Богом. Рана та біль зазвичай тримають людину в стані страху. Якщо людина має надвразливість, багато засуджує чи нарікає, має надмірну агресію – можемо робити висновок, що вона вже є зрана. Щоб ці рани не боліли, тобто не створювали нам дискомфорту в житті – потрібно їх лікувати [46].

Працюючи з дітьми, проводячи заняття зі студентами, вчитель, викладач ЗВО ходить, як стверджують Н. Павлюк, Ю. Павлюк та С. Криворучко наче по тонкому льоду. Навіть важко уявити, яка історія за плечима у вихованця. Ці діти бачили те, чого не мали б побачити в житті. І це назавжди залишиться в їхній пам'яті та буде відбиватися протягом усього життя на їхніх рішеннях, страхах та виборі [36].

Зрозуміти сутність «Зраненого серця» дозволяє думка психологів, зокрема організатора й натхненника Арт Фронт галереї «Дзига» у м. Львові Р. Яціва, який так виводить цю дефініцію: «Поляризовані емоції... Руйнування гармонійного світовідчуття, наруга над мріями, що так стрімко множаться при щасливому дитинстві. З такою реальністю зустрілися сотні тисяч українських дітей, що разом з родинами переживають жахіття війни. Російські нелюди, вірнопіддані раби божевільного кремлівського карлика, брутально втрутилися в особистісні, потаємні закутки душі кожного маленького українця, який не з власної волі почав вивчати не властиві для їх віку поняття» [103].

Якщо брати в ширшому сенсі, то «Педагогіка серця» розглядалася багатьма українськими філософами, педагогами, дослідниками цього феномену. Так, основою вчення П. Юркевича є власне «філософія серця» – оригінальна філософська система, яка ґрунтується на вченні про «серце» як символ внутрішнього світу людських переживань. У праці «Серце і його значення в духовному житті людини» філософ стверджує, що мислення не вичерпує всієї повноти духовного життя. Людина пізнає навколишній світ з допомогою розуму, а пізнати красу й таємничість світу можна тільки серцем як центром усіх «пізнавальних дій». За П. Юркевичем, розум – вершина, а серце – коріння духовного життя [87, с. 295]. Виходячи із власних філософських міркувань, працюючи викладачем філософії та історії філософії Київської духовної академії, П. Юркевич захоплювався вивченням проблем педагогічної науки, логіки, психології, що з часом стали найулюбленішим предметом його занять.

Щоб зрозуміти філософію категорії «Серце дини», слід послуговуватися вчення П. Юркевича про дитячу душу, про те, як у дитячій чи юнацькій уяві формуються почуття: «Дитина більше, ніж дорослі й учителі, любить відчувати речі та мріяти про них. Ці мрії є основою всякого сильного мислення і розуміння. Почуттєва уява сприяє прагненню дитини до знань. Лише дитячому серцю доступна неоціненна радість знання в таких широких розмірах, в яких вона незнайома більшості батьків та вчителів. Якщо педагог має в собі часточку описаних дитячих прагнень, і якщо він поєднує їх з мистецтвом і силою своєю, то йому природно легко буде перетворити допитливість дітей у волю, або в постійну рішучість віддавати сили розумовій праці, боротися із негативними відчуттями, які повсякчас виникають при всякій дії. Вчитель навчає дітей, повідомляючи різноманітні відомості, але ще більше він навчає їх власним духом і моральним вираженням усієї своєї особистості, досконалістю тих форм, якими користується в процесі викладання» – стверджував П. Юркевич [95, с. 194].

А. Власюк у розуміння філософсько-антропологічних принципів П. Юркевича вкладає істину «Філософії серця», як нового категорійного утворення:

1. Серце є охоронцем і носієм усіх тілесних сил людини.
2. Серце виступає осередком душевного й духовного життя людини.
3. Серце є органом різноманітних душевних хвилювань, почувань, пристрастей.
4. Серце виступає центром морального життя людини.
5. Серце є вихідним пунктом всього доброго і злого у словах, думках і вчинках людей [15].

Аби зрозуміти етимологію слова «серце», І. Валявко звертається до культурологічного підходу розгляду історико-філософського процесу в Україні, визначеного й започаткованого Д. Чижевським [10]. Дослідниця справедливо відзначає, що «Д. Чижевський звертається до характеристики національного типу, яку, на його думку, можна скласти, досліджуючи, зокрема, доробок видатних діячів української культури. Аналіз творчої спадщини Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, П. Юркевича як типових представників національної традиції приводить Чижевського до формулювання філософії серця, яка є «характеристична для української думки» [10].

Щоб сповна зрозуміти переживання, емоційні почуття молодої людини, особливо тієї, яка жила в умовах війни, пізнала страхіття і жахи російських звірств, учинених над українським народом, необхідно, перш за все звернутися до національної специфіки «філософії серця», що, на переконання І. Валявко, постає як певна психоемоційна система. Цей аспект пов'язаний з такою рисою української національної вдачі, як емоційність (на що вказував Д. Чижевський) – надання високої оцінки почуттям, своєрідне бачення природи (так би мовити, злиття з нею), специфічний гумор (однією з рис якого є відсутність страху перед нечистою силою, навіть загравання з нею) тощо. В цьому аспекті серце виступає як психологічно-емоційний образ. Причому, на глибоке переконання І. Валявко, розгляд серця під таким кутом зору притаманний усій українській духовній культурі – від давнини до сучасності. Дослідниця звертає увагу на авторів «Києво-Печерського патерика», які зосереджені на зображенні внутрішнього морального життя людини, її почуттів та прагнень, що «...Йдуть од серця, через яке з людиною говорить Усевишній». Християнський символ серця виразно прочитується й у «Молінні» Данила Заточника [10].

Дійсно, виходячи із ментальності українців, їхнього ставлення до війни, побачених звірств, що чинила російська армія, а також тих труднощів, які повсякчас спіткали студентську молодь, можна вести мову й про проблеми сердечні.

В системі педагогічної освіти назріла злободенна потреба введення до ОПП такої потрібної наразі дисципліни як «Педагогіка зраненого серця», оскільки майбутні фахівці освітньої галузі будуть стикатися із зраненими війною серцями своїх вихованців.

За ініціативи центру Cedos і дослідницької агенції Info Sapiens, а також технічної та організаційної підтримки Представництва Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні, Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства молоді та спорту України, за фінансової підтримки МЗС Данії станом на 2022 р. в Україні було проведено дослідження впливу війни на молоде покоління. Результати цього дослідження вражають:

По-перше, 82% молодих людей зазначили втрати через війну. Можна припустити, що 18% респондентів, які не зазначили втрат від війни, їх не усвідомлюють або вважають свої втрати незначними порівняно з утратами інших людей, адже стресові та економічні фактори, ймовірно, торкнулися всіх.

По-друге, станом на листопад 2022 року майже половина молодих людей мали проблеми через відключення електроенергії та нестабільний зв'язок, але станом на момент підготовки звіту частота відключень електроенергії суттєво знизилась, тож можна припустити, що знизилась і актуальність цієї проблеми.

По-третє, інші найпоширеніші втрати від війни – це зниження або втрата доходу (36%) та погіршення психічного здоров'я (28%). Крім того, 18% зазначили розрив стосунків і стільки ж – розлуку із сім'єю, 16% – переміщення в інші населені пункти України (власне або членів сім'ї), 14% – смерть друзів або членів сім'ї, 6% – пошкодження житла і стільки ж – отримання травм, пов'язаних із воєнними діями (особисто або членами сім'ї).

По-четверте, суттєво зросла стурбованість здоров'ям (власним або близьких) – 50% проти 35% у 2021 році; а також стурбованість психічним здоров'ям – 22% проти 11% у 2021 році.

По-п'яте, відсутність грошей, що зазвичай була топ-проблемою молодих людей, відійшла на другий план після здоров'я та блекаутів (її зазначили 31%), але дохід респондентів суттєво знизився.

По-шосте, стурбовані фізичною безпекою 27% опитаних, відсутністю можливості самореалізації – 19% та неможливістю працевлаштування – 19% [16].

Але, разом із тим, на думку авторів звіту, серед молоді спільноти України намітились і такі позитивні тенденції:

1. Зростання громадської активності. Частка молоді, що займається волонтерством, зросла з 20% до 42%.

2. Значно збільшилась частка молодих людей, які серед життєвих цілей зазначили – бути корисними своїй країні.

3. Зростання частки тих, хто не хоче виїжджати з України з 49% в 2021 році до 66%. Це може пояснюватись як посиленням патріотичних настроїв та соціальної згуртованості, так і виїздом частини молоді за кордон (тоді як ті, хто не хотів виїжджати, частіше залишались в Україні або повертались з-за кордону).

4. Бажання 76% молодих людей, які виїхали через війну за кордон, повернутись в Україну. Варто зауважити, що 57% молоді за кордоном серед найважливіших цілей в житті зазначили бути корисними Україні.

5. Єдність у баченні умов миру і майбутнього України. Молодь одноставно підтримує територіальну цілісність України: 86% респондентів визначили як абсолютно неприйнятний варіант «Україна претендує лише на ту територію, яка підконтрольна їй станом на сьогодні», а 71% так само відкинули варіант встановлення миру, за якого Україна контролюватиме територію станом на 23 лютого 2022 року.

6. Зростання толерантності до найбільш стигматизованих вразливих груп. Частка тих, хто не бажає жити поруч з ромами, знизилась з 44% до 35%, а поруч з ЛГБТІК+ — з 31% до 28% [16].

Війна кардинально змінила і цінності молодих людей, зокрема студентської молоді. О. Христенко, здійснюючи дослідження, присвячене громадянському вихованню майбутніх лікарів, виокремлює такі провідні ціннісні орієнтири молоді людини в умовах війни:

- національна єдність як найважливішу цінність та передумова перемоги у війні з ворогом;

- українська героїчна історія, духовна етногенетична спадщина є тими фундаментальними цінностями, які сьогодні особливо актуалізувалися і мотивують, наснажують, тримають українців у війні;

- надзвичайно важливою, а, може, й першорядною, є така фундаментальна цінність, як віра – віра у майбутнє, у світле майбутнє наших дітей;

- оптимізм, завзяття, активність та добродійність як необхідні цінності у важких умовах війни [90, с. 100-103].

Що ж по-суті може свідчити про «зраненість серця» української молоді, студентства? Тут потрібно прислухатися до думок професійних психологів, які звертають увагу на проблеми, над якими варто замислитися викладачам і керівникам освітньої галузі. Це, перш за все, психічне здоров'я молоді.

К. Левченко та Н. Харитонova акцентують увагу на стресі як важливому чиннику «зраненого серця». Дослідниці відзначають, що перманентний стрес, який є буденністю в сучасних реаліях, витісняє людину за межі власного вікна толерантності. В результаті цього витіснення, порушується гомеостаз нервової системи, який призводить до неконтрольованих свідомістю поведінкових реакцій. Ці реакції відбуваються на рівні рептильного та лімбічної системи. Обидві ці системи – інстинктивні і не піддаються свідомій регуляції. Отже стрес-реакції на рівні цих систем не контролювані і проявляються на фізіологічному, мисленнєвому (нарративному), мовленнєвому та поведінковому рівнях, мають специфічні прояви та негативні наслідки для самого індивіда і оточення в якому він опинився в момент надзвичайної ситуації. Більшість сучасних студентів, завдяки власним вмінням долати стрес та психологічний тиск, навчилися жити в дистресі і можуть з ним боротися, тому це можна інтерпретувати, як одну із ознак майбутнього посттравматичного зростання [40].

Безумовно, студенти зі «зраненим серцем», які бачили і відчували війну мають тривогу і страх, повинні пройти певні процеси адаптації, а викладачі ЗВО повсякчас працювати над питаннями психостійкості. З цього приводу Н. Жигайло та Т. Шолубка зауважують: «Психологічна стійкість студента – успіх у навчанні, його ключ до успіху в сучасному суспільстві, можливість реалізувати себе в будь-яких сферах життєдіяльності людини» [28, с. 3].

Якщо вести мову про психопедагогічні основи «*Педагогіки зраненого серця*», то слід урахувати те, що навчальна діяльність студентів завжди була пов'язана з високим рівнем стресу, а в умовах воєнного стану вплив стресогенних факторів лише збільшується. У сучасного студентства досить часто порушується емоційний, когнітивний, поведінковий і мотиваційний компонент діяльності, пов'язаний із підвищеним рівнем стресу і зниженням психологічної стійкості. Тому, на переконання Н. Жигайло та Т. Шолубки, щоб зрозуміти точніше, що впливає на зменшення останнього показника та зробити коректні висновки, важливо розглянути психологічні чинники стресу юнацтва, що навчається у ЗВО. Умовно стресори студентської молоді можна поділити на навчальні та особисті. Навчальні стресогенні чинники – це, ті що пов'язані з навчальною діяльністю або безпосередньо стосуються її. А особисті – пов'язані з приватним життям студента. Так, до навчальних стресогенних чинників можна віднести: вибір спеціальності, яка не цікава студенту; непорозуміння з одногрупниками; конфлікти з викладачами; низька успішність під час семестру; нерозуміння або недостатнє знання предмету; перевантаження або недовантаження; необхідність опрацювання величезних об'ємів навчальної інформації; незбалансований навчальний розлад та зміни в ньому; велика кількість пропусків з якого-небудь предмету; багато не зданих чи не захищених ІНДЗ, лабораторних робіт чи інших завдань; високі темпи і швидкість здачі окремих іспитів і заліків; дефіцит часу; переживаннями через невизначеність результатів праці (екзаменаційної оцінки); конфлікт ролей; страх перед можливістю бути відрахованим з ЗВО через низькі бали тощо.

До особистих стресогенних чинники: незадовільні та некомфортні умови проживання чи праці (температура приміщення, слабе освітлення, шум тощо); недостатня кількість сну; простуда/сезонне захворювання; відповідальності перед батьками; небажаним втратити престиж в груп; невміння грамотно розподілити час; сварки або непорозуміння з батьками, рідними чи іншими близькими людьми; психологічна атмосфера на робочому місці; мала мотивація; нестабільна чи низька самооцінка та інші приватні чинники [28, с. 5].

МОЗ України в аналітичних звітах звертає увагу на те, що психологічні наслідки війни, зокрема і посттравматичний стресовий розлад, позначатимуться на нашому психічному стані ще принаймні 7–10 років після закінчення війни. У час воєнного стану важливу роль відіграють мотивація і ефективні способи боротьби зі стресом. Освітня політика ЗВО повинна бути орієнтована на створення психологічно комфортного освітнього середовища

за рахунок підвищення компетентності всіх суб'єктів освітнього процесу, мінімізацію стресових впливів освітнього простору за рахунок вивчення стресових факторів, створення умов безконфліктної міжособистісного взаємодії, розвитку суб'єктних механізмів психологічної стійкості студентів в процесі опанування навчальних дисциплін за допомогою озброєння їх основними стратегіями управління стресом [65].

Щоб керувати психологічною стійкістю, як відзначають Н. Жигайло та В. Шолубка, потрібно знайти певні ресурси, що допоможуть справлятися в різних складних ситуаціях. Серед таких ресурсів потрібно виокремити:

1. *Соціальна підтримка*. Хороше соціальне оточення допомагає людині краще переносити ті чи інші складні ситуації. А це допомагає підвищити психологічну стійкість також і під час воєнного стану.

2. *Психологічна компетентність особистості*. Сюди належить рівень психологічної освіченості і культури.

3. *Фізичні ресурси*. Вони включають стан здоров'я а також ставлення до нього як до цінності.

4. *Матеріальні ресурси*. Людина з високим рівнем матеріального доходу а також матеріальних умов буде відчувати себе краще, оскільки буде впевнена в тому, що може забезпечити себе на даний момент.

5. *Інформаційні ресурси*. До них належить вміння використанні різних методів для того, щоб досягти поставлених цілей.

Варто відзначити, що основними аспектами формування психологічної стійкості студентів до негативних чинників зовнішнього середовища в умовах воєнного стану є: усі види ресурсів (особистісні, фізичні, інформаційні та інші), тренування і методи імітаційного моделювання [28, с. 8].

В обрисах розгляду психопедагогічних засад «Педагогіки зраненого серця» студентської молоді, провідні українські психологи-практики рекомендують практичні рекомендації щодо формування психологічної стійкості студентів в умовах війни і післявоєнного стану. Ці рекомендації випливають із ряду умов:

– *емоційний інтелект*. Потрібно навчитися контролювати свої емоції та переживання, відкрито висловлювати їх;

– *добробут тут і зараз*. Потрібно зважати на свою безпеку, але не ізолювати себе від оточення: спілкуватися в Інтернеті з друзями, у студентських чатах, долучатися до онлайн та офлайн подій, різних заходів;

– *взаємна підтримка*. Допомогати один одному: У навчанні вирішувати деякі особисті та сімейні проблеми. Приділяти більше уваги тим, чия поведінка або емоційний стан викликає занепокоєння;

– *підтримка викладачів*, адже вони відчують те саме, вони змушені адаптуватися до дистанційної освіти, освоювати нові навички та експериментувати з новітніми технологіями. Слід обговорювати питання, пов'язані з навчанням, оцінюванням, надавати рекомендації, висловлювати розуміння, не забуваючи про вирази, думки та коментарі.

Усе це мотивуватиме викладачів, спонукатиме їх до вдосконалення та виводитиме з ізоляції за допомогою тихих моніторів;

– **інформаційна чистота** – вміти відгороджувати себе від негативних новин, що впливають на емоційний стан студента. Навчитися якісно фільтрувати інформацію, яку ви сприймаєте;

– **ведення щоденника**, куди можна записувати свої думки і переживання. Не завжди виходить поспілкуватись з людиною, якій можна відкритись і довіритись, а записник буде завжди поруч. Розмова, якої не вистачатиме через певні проблеми або ж зайнятість. Залишатись одним зі своїми переживаннями на одинці – спричиняє погані наслідки, такі як погане самопочуття, депресія, апатія. Тому варто відкриватись хоч комусь, навіть якщо це буде клаптик паперу. Це допомагає позбутися деструктиву і залишити лише конструктивні думки, які обов'язково сприятимуть під час освітнього процесу;

– **читання**. Окрім розумової стимуляції, зниження стресу, розвитку критичного мислення, читання сприяє розвитку концентрації. Під час написання курсової роботи, або ж простого вивчення певного матеріалу, наш мозок весь час хоче відволіктись від поставленого завдання. І саме навички, вироблені під час читання, можуть стати у нагоді всім, незалежно від віку;

– **віра**, що допомагає не лише загоїти душевні рани, а й може допомогти у навчанні. Коли людина має до кого звернутись і вона вірить, що вона захищена, їй легше буде переживати навіть такий важкий період;

– **спілкування**, бо людина – істота соціальна, потребує весь час знаходитися в соціумі. Відсутність спілкування впливає не лише на емоційний стан людини, а й на психічне здоров'я. Діалог з іншою особою щодо нагальних проблем пришвидшує їх вирішення;

– **сон** – важливий для відпочинку організму, а при малій кількості сну з'являються небажані психічні навантаження. Гарний і здоровий сон сприяє продуктивності, спокою і правильному прийнятті рішень, що, в свою чергу, спрощує життя і сприяє успіху [28, с. 11-12].

Проблема «Зраненого серця» молоді в Україні стане актуальною після закінчення війни. Багато сучасних дослідників стверджують, що суворий режим виживання потребує багато сил та енергії, тож здається, що вчитися, а тим більше пристосовуватися до нових умов, в яких перебуває освіта в Україні, немає сенсу. Однак, на переконання М. Левченка, С. Феденько та А. Форостяна війна не триватиме вічно, і рано чи пізно доведеться замислитися над своїм майбутнім. Після завершення війни знадобляться знання, без яких неможливо розвиватися та будувати кар'єру. Їх отримання неможливе без соціальної адаптації до освітнього процесу в умовах війни. В зв'язку з цим дуже важливо, щоб молоді люди включалися в навчальний процес, успішно справлялися з вимогами до навчання, опановували компетенції, які вони могли б успішно застосовувати в майбутньому. Студент ЗВО повинен пристосуватися до нових умов, бути мобільним, активним та самостійним, вміти організувати свою роботу та правильно розподіляти час [41].

Таким чином, важливим фактором, що уможливорює роботу викладацького складу зі студентами в умовах війни та післявоєнного стану є *соціальна адаптація*, що включає в себе не лише пристосування до нових умов освіти та отримання знань, а й до нового соціального оточення, нових умов проживання, та в цілому до життя під час війни. Проблеми соціальної адаптації здобувачів вищої освіти до навчання та її особливостей в умовах воєнного стану вельми актуальні, потребують поглибленого розгляду.

Варто врахувати, за твердженням М. Левченка, С. Феденко та А. Форостяна, таку обставину: не всі студенти можуть успішно пройти соціальну адаптацію до освітнього процесу в умовах воєнного стану. Деякий відсоток молодих людей, які навчаються у вищій школі, залишаються *дезадаптованими*. Це проявляється в їхній неуспішності або особистих психічних, соматичних та психосоматичних хворобах (і це дійсно може впливати на ступінь «сердечної зраненості»). Серед головних особливостей соціальної адаптації здобувачів вищої освіти до освітнього середовища в умовах воєнного стану потрібно виокремити такі:

1. *Обов'язковість*. Соціальна адаптація студента є обов'язковою умовою здобуття вищої освіти в умовах воєнного стану. Вона визначає його подальший розвиток як особистості та майбутнього професіонала.

2. *Етапність*. Соціальна адаптація до нового середовища (воєнних умов) відбувається в декілька етапів (початкова стадія, стадія терпимості, пристосування та повної адаптації).

3. *Тривалість*. Залежно від особистісних особливостей студентів та умов середовища, в якому вони опинились, процес адаптації може тривати від 1-го місяця до 1-го року.

4. *Індивідуальність*. Процес соціальної адаптації є індивідуальним для кожного студента. Його швидкість та ефективність залежить від здібностей здобувача освіти, характеру, психоемоційного стану та життєвого досвіду [41].

Що впливає на процеси адаптації студентів? Це – перш за все, повна відмова від звичного способу життя, входження у нове невідоме доросле життя, в якому необхідно думати не тільки про навчання, а й про те, як вижити під час війни, убезпечити себе та своїх рідних, допомогти армії та країні [41].

Серед пріоритетних проблем, що можуть характеризувати стан «зраненого серця» студентської молоді М. Левченко, С. Феденко та А. Форостян виділяють такі:

1. *Важкий психоемоційний стан здобувачів вищої освіти*. Це особливо актуально для осіб з окупованих територій, які змушені були переїхати на відносно безпечні території, або залишились там. Студенти та абітурієнти, які не змогли покинути окуповані регіони, піддаються постійному тиску з боку російських військ.

Примусова мобілізація, перехід на російські програми навчання, мілітаризація неповнолітніх на окупованих територіях у Луганській та Донецькій областях, де під виглядом «національно-патріотичного виховання» їх можуть готувати до участі у війні – все це погіршує психоемоційний стан студентів.

2. *Проблеми зі вступом у ЗВО.* Випускники шкіл з окупованих регіонів України не можуть виїхати на підконтрольну українській владі територію та скласти національний мультипредметний тест, який є обов'язковою умовою вступу на бюджетну форму фінансування. Саме тому їм доведеться вступати у заклади вищої освіти дистанційно, що також дуже проблематично. В таких умовах соціальна адаптація до нових умов навчання неможлива.

3. *Відсутність мотивації до здобуття вищої освіти.* В умовах воєнного стану освіта відходить на задній план. Студенти, які знаходяться у важких життєвих обставинах, втрачають мотивацію до навчання. Їхні пріоритети кардинально змінюються. На перше місце виходить безпека та виживання в нових умовах.

4. *Відсутність потрібного обладнання та доступу до інтернету, без якого неможливо долучитися до онлайн-навчання.* Необхідною умовою онлайн-навчання із застосуванням сучасних цифрових комп'ютерних технологій є наявність у студентів і викладачів гаджетів (смартфонів, ноутбуків тощо) з доступом до мережі інтернету у т. ч. мобільного. Звичайно, необхідним є наявність сучасного комп'ютерного обладнання, відповідного програмного забезпечення.

5. *Поляризація в суспільстві та випадки дискримінації.* Більшість українців ставляться до вимушених переселенців співчутливо. Водночас трапляються випадки дискримінації. Найчастішою причиною негативного ставлення є думка, ніби ВПО (внутрішньо переміщені особи) розважаються на новому місці та не хочуть працювати. Студенти, значна частина яких покинула окуповані території, також потерпають від такої дискримінації. Це унеможливорює їх швидку соціальну адаптацію до освітнього процесу в умовах війни [41].

Водночас, за твердженням К. Березняк, О. Васильєвої та О. Накорчевської результати власне *психологічної адаптації* студентів можуть бути як позитивними, так і негативними. Студент може успішно адаптуватися до навчання в нових умовах, тобто прийняти всі норми та вимоги закладу вищої освіти та повністю включитися в навчальну діяльність та життя колективу. Також студент може пристосуватися до навчальної діяльності, дотримуючись основних норм і вимог навчального закладу (для уникнення неприємностей), але не сприймати їх.

Ефективна адаптація студентів до навчання характеризується високою стійкою успішністю, добрим самопочуттям, відносним рівнем психічної напруженості, відчуттям суб'єктивного благополуччя.

В свою чергу, дезадаптація навчальної діяльності проявляється у погіршенні концентрації уваги, зниженні функцій пам'яті, утрудненості мови, страху перед контрольними роботами, публічними виступами та іншими академічними заходами. Пізнавальні процеси заблоковані негативними емоціями, що призводить до зниження продуктивності діяльності та труднощів у навчанні [5].

Для розуміння психологічних механізмів «зраненого серця» важливо усвідомити також значення самого терміну – «*Психологічна адаптація*». Це – здатність людини пристосовуватися до умов, в яких вона перебуває. Психологічна адаптація залежить від внутрішніх та зовнішніх факторів. Внутрішні фактори відображають психологічну атмосферу у студентському колективі. До них можна віднести: індивідуально-психологічні та соціально-психологічні характеристики студентів (спрямованість, інтелект, мотивація, особистісний адаптаційний потенціал тощо). До зовнішніх факторів вчені відносять організацію освітнього середовища, матеріально-технічну базу ЗВО, рівень педагогічної майстерності професорсько-викладацького складу.

Але, одним із найважливіших чинників психологічної адаптації студентів в умовах воєнного стану, як відзначають К. Березняк, О. Васильєва та О. Накорчевська є організація освітнього середовища. Саме в ньому відбувається адаптація студентів до навчання в умовах війни. Саме освітнє середовище відрізняється низкою психологічних особливостей, зумовлених складністю, етапністю, тривалістю, індивідуальністю та обов'язковістю психологічної адаптації. [5].

Які фактори впливали на особистість студентів в умовах війни та їхню психологічну «зраненість»? Тут потрібно виділити наступне:

1. Вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року, що спричинило значне переміщення населення всередині країни, а також за кордонами Європейського Союзу.

2. Освіта стала другорядним пріоритетом. З України виїхала велика кількість випускників українських шкіл. Більшість із них так і не повернулися до України та вступили в закордонні ЗВО.

3. Студенти зіткнулися з новими викликами, адже їм довелося коригувати свій стиль навчання, вивчати мови приймаючих країн. Це потребувало часу, і призвело до того, що багато з них стали відставати від навчальних програм.

4. Українці зіткнулися з фінансовими труднощами. Багато біженців залишили свої домівки без особистих речей, тобто вони не мали речей та інструментів, необхідних для навчання.

5. Організація дистанційного навчання, яке впроваджено в більшості регіонів України та й почасти онлайн-середовище вимагало від сімей стабільного підключення до інтернету та домашнього комп'ютера. Сотні тисяч українців залишилися без світла та газу. Руйнування дуже ускладнило дистанційне навчання [5].

Тому, на переконання більшості українських практикуючих педагогів і психологів, які організують і вдосконалюють освітній процес у ЗВО в умовах воєнного стану, замислюються над перспективами післявоєнного розвитку вищої, зокрема педагогічної освіти, дистанційне навчання, незважаючи на його необхідність, стає основною перешкодою психологічної адаптації студентів. Пов'язана з ним ізоляція негативно вплинула на психічне здоров'я українських студентів. Численні дослідження, які проводилися під час пандемії коронавірусу, дають можливість констатувати той факт, що існує високий ризик розвитку тривожних, депресивних станів, пов'язаних з дистанційним навчанням. Психологи К. Березняк, О. Васильєва та О. Накорчевська, обґрунтовуючи процеси адаптації студентської молоді України під час війни, приводять дані організації Mirna Fawaz у яких мова йде про те, що раптовий перехід до дистанційних методів навчання викликав симптоми тривоги та депресії у значної частини студентів, а це пов'язано з високим навантаженням, стресом та проблемами адаптації [5].

Вплив на психоемоційний стан студентської молоді здійснила не лише ізоляція. Переживання через обмежений доступ до мережі Інтернет, погану якість мобільного зв'язку, нестійкість інтернет-з'єднання, недостатній рівень цифрової компетентності, відсутність цифрових навичок і досвіду самостійного освоєння електронних освітніх платформ та засобів комунікації – чинники, що впливали на стан студентів і призводили до частих хвилювань.

Виходячи з вищесказаного, керівникам освітньої галузі, які повсякчас прагнуть її реформувати, почасти без урахування думки спеціалістів-практиків варто врахувати ті обставини, що призводять до погіршення психічного здоров'я студентської спільноти, а відтак – до «зраненого серця» молоді людини:

- складність використання дистанційних освітніх технологій (обмеженість доступу до мережі Інтернет, погана якість зв'язку, нестійкість інтернет-з'єднання, недостатній рівень цифрової компетентності, відсутність навичок володіння комп'ютерними технологіями та достатнього досвіду самостійного освоєння електронних освітніх платформ та засобів комунікації);

- зміна співвідношення видів навчальної діяльності (збільшення обсягу самостійної роботи, обмежена можливість консультування з викладачем, відсутність широкого доступу до внутрішньовузівських носіїв навчальної інформації та ін.);

- втрата мотивації до високої результативності навчальної діяльності, зумовлена нестабільною ситуацією в країні. Під час війни в молоді відбулася кардинальна зміна пріоритетів. Навчання відійшло на другий план;

- відсутність кваліфікованих фахівців у психологічних службах багатьох ЗВО України, які можуть надавати психологічну допомогу в умовах війни;

– дискримінація студентів, які є вимушеними переселенцями. Нерідко від дискримінації потерпають студенти, що негативно позначається на їх психоемоційному стані та ускладнює психологічну адаптацію [5];

– не здатність, почасти не бажання керівництва ЗВО використовувати розробки, практичні поради, психопедагогічні методики, що розроблені провідними фахівцями структурних підрозділів НАПН України, які потужно і цілеспрямовано здійснюють науковий супровід адаптації студентської молоді під час війни і в післявоєнному стані держави.

Більшість сучасних українських психологів визначають основною причиною «зраненого серця» студентської молоді – стрес. Як стверджує Н. Савелюк «У зв'язку з повномасштабною війною в Україні, від 24 лютого 2022 року зазначена ситуація лише погіршилася. Адже, не встигнувши звільнитися від істотних карантинних обмежень, українські громадяни вступили у ще суворіші обмеження воєнного стану. А здобувачі різних рівнів освіти, між іншим, не встигли вийти з умов дистанційної освіти та перейти до дуже важливого для становлення особистості безпосереднього спілкування» [74].

Власне, ведучи мову про «зранене серце» студентської молоді, можна дієво послуговуватися методиками діагностики стресу, здійснені Н. Савелюк на практиці. Психологиня зуміла виокремити ознаки стресу за групами симптомів, умовно поділеними на інтелектуальні, поведінкові, емоційні та фізіологічні:

1. Найбільш вираженою інтелектуальною ознакою стресу виявилися «труднощі зосередження».
2. За самостереженням, присутні «негативні думки».
3. Яскраво виражені «підвищене відволікання» та «думки про одну й ту ж проблему».
4. Найменш вираженими є «часті помилки та неточності».
5. Найбільш вираженим поведінковим симптомом стресу є «хронічна нестача часу».
6. За самооцінюваннями виявлена «низька продуктивність діяльності» та «зниження апетиту або переїдання».
7. Найрідше виражене «часте куріння та/або вживання алкоголю».
8. Найбільш вираженою виявилися «занепокоєння та підвищена тривожність».
9. Констатація «дратівливості і нападів гніву».
10. Визнання «втрати інтересу до життя».
11. Наявність симптомів «підвищеної стомлюваності».
12. Відчуття «болі в різних ділянках тіла та головної болі».
13. Наявність симптомів «порушення травлення» [74].

В цілому можна констатувати, що у «зраних сердець» українського студентства у період війни найбільш вираженими виявилися інтелектуальні ознаки окремих дисфункцій, а найменш вираженими виявилися фізіологічні симптоми.

Нажаль, мусимо констатувати, що держава здійснює підтримку та допомогу студентам, але не робить достатніх кроків для підтримки їх психологічного стану, не вистачає психологічних консультацій та психотерапії на державному рівні. Студенти українських ЗВО у наукових роботах, присвячених вирішенню цих проблем пропонують такі першочергові заходи:

- Важливо, щоб державою були розроблені реабілітаційні програми для студентів, які постраждали внаслідок війни, щоб повернутися до здорового життя та навчання. Це, насамперед, психологічна та медична допомога, забезпечення безпеки та доступу до ресурсів для навчання й працевлаштування.

- Гостра потреба соціальної підтримки студентів під час війни, зокрема від своїх рідних та близьких, а також від викладачів та університетської спільноти.

- Важливо створити сприятливе освітнє середовище для студентів, що допоможе їм зберегти позитивний психічний стан. Потреба створення сучасних івент-просторів для студентів сьогодні на часі.

- Керівництво ЗВО повинно забезпечити своїм студентам дієві методи для підтримки їхнього психологічного здоров'я – тренінги зі стресменеджменту, програми з медитації, йоги, різноманітні спортивні та творчі заходи, які зможуть допомогти зняти напругу та покращити настрій.

- Важливим аспектом є психологічна підтримка для студентів, які повертаються із зони конфлікту, аби адаптуватися до звичного життя та навчання. На переконання А. Самойленко – це сприяння у вирішенні посттравматичних розладів, знятті втоми та стресу, допомога у відновленні після травм та фізичного або емоційного перевантаження [76].

- Важливо створити умови, що допоможуть здобувачам освіти зрозуміти свої емоції та переживання, а також знайти шляхи їх подолання.

- Разом із тим, розвиток психологічної культури в Україні може сприяти вирішенню проблеми з психічним здоров'ям студентів, допомогти їм у більш ефективному управлінні своїм психічним станом, збереженні позитивного настрою та відчутті задоволення від життя.

- Важливою умовою є забезпечення безпеки та захисту прав здобувачів освіти під час війни та післявоєнний період.

В педагогічних ЗВО України особливої гостроти набуває проблема психолого-педагогічної взаємодії викладачів зі студентами, оскільки працюючи із особистістю зі «зраненим серцем», викладач має повсякчас усвідомлювати, що готує цю ж особистість до подальшої професійної діяльності вже із маленькими «зраненими серцями» – учнями закладів загальної середньої освіти. В цьому плані вагомого значення в педагогічних ЗВО слід віднести питання мотивації студентів до навчання.

Щодо проблеми мотивації до на навчання студентів в умовах війни, цікаві теоретичні розробки запропоновані М. Тимофієвою та В. Осипенко, які стверджують, що «Ставлення студента до свого навчання у ЗВО найбільше залежить від чинників вибору професії (спеціальності) і ставлення

до самого процесу навчання. При наявності професійної мотивації пізнавальна діяльність студента має включений і наполегливий характер. Студенту цікаво навчатись, це викликає в нього позитивні емоції, бажання працювати. Мотивація досягнення успіху визначає любов і захоплення своєю роботою, процесом навчання. Студенти виявляють ініціативу, створюють навколо себе творчу пізнавальну атмосферу. Вони демонструють готовність до успішної, результативної навчально-професійної діяльності. Допомогає успішному навчанню студентів мотивація самоствердження, бажання продемонструвати свої реальні й можливі досягнення» [53].

Апатія студентів, зокрема у педагогічних ЗВО, може бути пов'язана з тим, що всі ми замкнені у кордонах подій, що відбуваються просто зараз. Викладачам, зокрема психології, педагогіки, фахових методик слід спрямовувати погляди студентів у майбутнє. Вчити їх прогнозувати, передбачати, будувати плани. Не варто сприймати воєнний стан як довгі канікули або час, коли певні справи (наприклад, домашні завдання) можна закинути.

Найчастішою проблемою студентів є концентрація уваги – часто через сирени та вибухи, але також і в порівняній безпеці. Але, ті викладачі, які щоденно працюють зі студентами, можуть з упевненістю констатувати наявність у вихованців «синдрому провини вцілілого» – одного із показників «зраненого серця», що, в свою чергу, впливає на мотивацію навчатися.

Як покроково з ним впоратися – радять психологи М. Тимофієва та В. Осипенко:

- усвідомте, що страх за власне життя та життя найближчих, паніка, втеча з епіцентру небезпеки – перші природні реакції. Вони автоматичні та забезпечують біологічне виживання на інстинктивному рівні;
- сумнів у собі та своїх можливостях – поширена причина втрати сил і небажання щось робити. Нагадуйте собі про свої досягнення та переваги. Похваліть себе за навички, які у вас добре розвинені, та почніть діяти;
- принесіть користь тим, хто від вас залежить: близькі, люди похилого віку, домашні улюбленці;
- ви здатні поступово розширити свій вплив, допомагати фізично та надавати психологічну підтримку тим, хто поруч;
- об'єднайтеся з однодумцями, долучіться до волонтерства (без шкоди собі), інформаційної, фізичної чи гуманітарної допомоги;
- якщо маєте можливість готувати домашні завдання з кимось у парі чи групі обов'язково скористайтеся цим;
- займіться тим, що вам подобається. Коли мотивація на нулі, складно просто встати і приступити до виконання трудомісткої роботи, тому, щоб запустити когнітивні процеси, почніть з розминки. Саме такими розминками можуть стати справи, які приносять вам задоволення. Ці дії покращать настрій і допоможуть повернути натхнення, в результаті у вас з'явиться більше сил на реалізацію робочих завдань;
- можливо саме зараз варто почати вивчати свій емоційний інтелект і приділити увагу його розвитку;

- святкуйте навіть маленькі перемоги. Це допоможе створити позитивні навички. Не обов'язково щоразу купувати торт. Достатньо просто відзначити, що трапилося щось хороше;

- якщо виникають проблеми, зосередьтеся на розв'язанні проблеми. Важлива концентрація не на самій проблемі, а саме на її вирішенні. Продумайте всі можливі варіанти;

- слідкуйте за своїм здоров'ям. Погане самопочуття сильно відволікає від роботи та знижує рівень продуктивності. Займайтеся танцями, спортом, бувайте на свіжому повітрі;

- працюйте над згуртованістю студентської групи [53].

Безумовно, мотивація до навчання значною мірою залежить від педагогічної майстерності викладачів ЗВО. Вищий рівень педагогічної майстерності викладачів полягає у допомозі студентам створити простір безпеки.

Організуючи професійно-педагогічну взаємодію, викладач педагогічного ЗВО повинен усвідомлювати, що найцінніше для студентів, а особливо перших курсів, під час війни – це професійно грамотний обраний стиль спілкування. Першокурсники, зазвичай постійно прагнуть, аби їх почули та побачили. Тому для стимулювання розумової діяльності обов'язково потрібно давати їм змогу виговоритись.

Рівень педагогічної майстерності викладача ЗВО залежить від готовності здійснювати певний алгоритм дій, щоб ефективно заспокоїти і підтримати студентів, серця яких «зранені» війною. Практичні рекомендації щодо такого алгоритму розроблені викладачами-практиками Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка. Аналіз такого алгоритму дозволяє звернути увагу на необхідність отримання певних умінь і навичок тими особами, які здобувають освітню спеціалізацію «Педагогіка вищої школи» в магістратурі. Власне сам алгоритм передбачає виконання таких дій викладачів ЗВО:

1. *ГОВОРІТЬ ЗІ СТУДЕНТАМИ, ЗАЛИШАЙТЕСЯ СПОКІЙНИМ(ОЮ) ПІД ЧАС РОЗМОВИ.* Психологи радять обов'язково говорити зі студентами про те, що відбувається, пояснювати, що важливо бути зібраними та допомагати одне одному. Перед тим, як комунікувати, варто заспокоїтися самому, щоб не завдати шкоди студенту. Допоможіть студентам із рекомендацією джерел інформації.

2. *ВИКОНУЙТЕ ТАКІ ВПРАВИ ПІД ЧАС ПАНІЧНОЇ АТАКИ:*

- покласти руку на живіт, приблизно на 3 пальці нижче сонячного сплетіння, та постукати по цьому місцю;

- потерти кінчик носа;

- несильно натиснути на очні яблука з двох боків;

- якщо є де лягти, лягти на спину і зробити рухи ногами, як на велосипеді;

- сконцентруватися на диханні: одну руку скласти як човник і накрити нею губи, іншу руку – покласти на живіт. Видих – рука йде вниз до грудей, вдих – рука підіймається до рота;

- змащувати губи, полоскати рот водою;
- витягувати якомога далі язика, ніби намагаючись торкнутися грудної клітини;
- подивитися вправо, не повертаючи голови, якомога далі на 15-20 секунд, потім перевести погляд прямо, потім подивитися вліво – якомога далі, потім знову прямо;
- розтерти тіло;
- розтерти точку між підмізинним (четвертим) пальцем та мізинцем – там знаходиться точка паніки;
- покласти руки на ребра, відчути, як вони розширюються під час дихання, піднімаються;
- розтерти руки, прикласти до нирок.

3. *ДОЗВОЛЯЙТЕ СТУДЕНТАМ ВИВІЛЬНЯТИ НЕНАВИСТЬ І ЗЛІСТЬ.*

Виявляти злість (ненавидіти, лаятися, кричати) – це здорова реакція. Тому потрібно дозволяти собі це робити. Це варто робити в ігровій формі. Але після вивільнення ненависті та злості слід переключитись на щось добре і позитивне: на обійми, теплий чай, добрі слова одне одному. Сльози та плач – це нормально в цій ситуації, тому дайте можливість виплакати.

4. *ВАЖЛИВО: ТУРБУЄМОСЬ ПРО СЕБЕ І НАМАГАЄМОСЬ НЕ ПОЧИНАТИ РОБОТУ БЕЗ РЕСУРСУ.* Якщо нам не вистачить сил витримати погляд людини, наповнений болем, її запитання, реакцію – це посилить її стан занепокоєння та безпорадності.

5. *НАШЕ ЗАВДАННЯ – СТВОРИТИ БЕЗПЕЧНИЙ ПРОСТІР,* у якому б людина відчула близькість – «я з тобою». Ідеться про простір із чітко структурованими правилами та межами контакту.

6. *МИ МАЄМО ДОПОМОГТИ СТУДЕНТАМ ЗБЕРЕГТИ СПОКІЙ, ПОДОЛАТИ СТРЕС, ВІРИТИ В НАШУ ПЕРЕМОГУ.* Що об'єднує нас та надає нам ресурс? Планування. Режим життя. Обов'язково майте план на найближчі два-три дні. Це допоможе вашій свідомості мати віру в майбутнє та виявляти активність у стані «тут і зараз».

7. *АКТИВНІСТЬ.* Робити те, що вмієш найкраще. Спробуйте знайти для себе діяльність, яка сприятиме вашій активній позиції та користі стосовно ситуації. Спробуйте відчути себе корисною(им) відповідно до умов, в яких ви зараз опинилися.

8. *ВІРА.* Підкріплюйте віру. Відповідно до перевірених джерел вивчайте спроможності та успіхи нашої армії та країни, яка бореться за перемогу.

9. *ПІДТРИМКА.* Не лише допомагайте, а й дозволяйте іншим підтримувати вас та допомагати вам.

10. *ВІЗУАЛІЗАЦІЯ МАЙБУТНЬОГО.* Малюйте у своїй уяві нариси мирного майбутнього, які б вам допомогли та дали ресурс і надію [63].

Аби допомогти викладачам ЗВО ефективно організувати педагогічну взаємодію із студентами у яких «зранене серце», варто звернутися до порад і настанов лікаря-психолога О. Аврамчука, який послуговується наративами К. Льюїса – відомого богослова та письменника. Звертаючись до студентів

К. Льюїс наголошував: «... Не дозволяйте своїм нервам і емоціям змусити вас думати, що ваша нинішня скрута більш ненормальна, ніж вона є насправді. Війна не є чимось абстрактним, а її наслідки трагічні й не завжди помітні одразу. Ті, хто приймає навчання «усім серцем», можуть відчувати труднощі чинячи супротив актуальній ситуації через хвилювання, розчарування та страх» [1].

Лікар О. Аврамчук розробив 7 рекомендацій, якими можуть послуговуватися викладачі ЗВО для взаємодії, підтримки, спонукання до навчання студентів зі «зраненими серцями»:

1. Робіть нотатки «ручкою» (конспекуйте від руки): помічено, що нотатки які вводяться «на автоматі» через гаджети гірше закріплюються в нашій пам'яті.

2. Розподіляйте час і уникайте «гонитви за результатом».

3. Пам'ятайте, що рекомендації про «навчання – сон – навчання» – це не про рутину, а про ефективність когнітивних процесів, як пам'ять, мислення, здатність фокусуватися чи приймати рішення.

4. Модифікуйте способи навчання і здобуйте знання різними способами, включаючи дискусії з колегами чи викладачами (пам'ятайте, що якщо питання спадає на думку, то це саме той час коли його задати, в іншому випадку занотуйте).

5. Рефлексуйте: пов'яуйте те, що ви дізналися, з тим, що ви знаєте і з тим, що ви робите (або можете зробити).

6. Навчайте того, що ви вивчаєте самі.

7. Не бійтеся робити помилки. І коли ви зануритесь у навчання, пам'ятайте:

– не намагайтеся робити все відразу – встановлюйте невеликі цілі, яких ви легко зможете досягти;

– не концентруйте на тому, що ви не можете змінити – зосередьте свій час та енергію на тому, щоби допомогти собі почуватися краще;

– не уникайте ситуацій, які викликають занепокоєння – спробуйте повільно нарощувати час, проведений у «невизначених» ситуаціях, щоби поступово зменшити тривожність;

– намагайтеся не говорити собі – що ти один (здебільшого люди відчувають тривогу чи страх у якийсь момент свого життя, це природній і закономірний процес);

– не забувайте жартувати, проте не критикуйте та не висміюйте;

– намагайтеся не вживати алкоголь, надмірно палити, заспокоюватися через азартні ігри чи наркотики, оскільки все це може сприяти посиленню проблем із психічним здоров'ям [1].

Сучасна педагогічна освіта повинна зазнати кардинальних змін з огляду на воєнний і післявоєнний стани. Підготовка вчителів, викладачів ЗВО має враховувати той факт, що вихованці зі «зраним серцем» упродовж 10-15 років потребуватимуть пильної уваги і високого рівня професійної майстерності. На тлі нівелювання українського феномену «Педагогічна майстерність», тотального закриття кафедр педагогічної майстерності в

педагогічних ЗВО України, сучасна педагогічна наука має перебудовуватись, олюднюватись, опочуттєвлюватись. Підготовка майбутнього вчителя має враховувати певні «специфічні умови» держави, її населення, зруйнованої економіки, психологічний стан підростаючого покоління, «зраненого» війною. Постає нагальне питання: чи готові наші випускники педагогічних ЗВО до:

1. Психолого-педагогічної взаємодії з дітьми, які пережили стрес і тривогу. Дитячі почуття підсилені тим, що вони не завжди розуміють, що відбувається.

2. Навичок переміщення фокусу уваги з академічних успіхів на підтримку і нормалізацію психічного стану учнів.

3. Демонстрації власного спокою та рівноваженості як найбільш простого способу допомогти заспокоїтись вихованцям.

4. Уміння майстерно, виважено, тактовно дати учням можливість висловитись: розповісти про свій настрій, розказати про свої справи.

5. Майстерності активного слухання, коли учні розповідають про свій сум чи злість, спрямовуючи їхню увагу на маленькі перемоги, сильні сторони, гарні новини.

Сьогодні ці вміння і навички мають стати пріоритетними у системі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів, майбутніх вихователів, викладачів ЗВО, оскільки цю кропітку роботу, яка покладена на педагога не може замінити жодний штучний інтелект, жодний робот, дистанційне спілкування тощо.

А чи готові випускники педагогічних ЗВО України діяти професійно в умовах оголошення сигналу «Повітряна тривога!»? Чи є бодай одна тема, розроблена на теоретичному й практичному рівнях з дієвого педагогічного алгоритму? Такі проблеми мають детально розглядатися в оновлених курсах «Основ педагогічної майстерності», адже лише майстерне володіння педагогічним мистецтвом кожним випускником педагогічного ЗВО дозволить ефективно організувати процес педагогічної взаємодії з вихованцями, з дітьми, чії серця «зранені».

Беззаперечно, майбутні працівники освітньої галузі мають досконало володіти методиками і техніками педагогічної взаємодії як під час очної, так і дистанційної форми. Особливо дистанційної! Причому, щоб виховувати інших, майбутні вчителі, вихователі, викладачі ЗВО ще під час опанування професією мають досконало оволодіти прийомами відновлення свого власного ресурсу, задоволення своїх базових потреб.

Курси педагогіки, педагогічної майстерності на практичних заняттях мають спрямовуватися на те, щоб майбутній учитель був готовий:

- дбати про безпечне місце для себе, де він зможе проводити уроки;
- вміти тактовно розмовляти з батьками вихованців про порядок дій у разі, якщо оголошено тривогу під час проведення уроків чи занять у ЗВО;
- діяти професійно під час онлайн-уроків, якщо вмикається сигнал «Повітряна тривога!»;

- демонструвати впевненість у своїх діях, вміти спокійно повідомити учнів про сигнал повітряної небезпеки;
- зберігати спокій, бути переконливим;
- вміти дотепно жартувати з учнями, посміхатись до них, викликати посмішку у відповідь.

«Зранене серце» дитини, учня, студента ЗВО потребує високого професіоналізму педагога. В умовах війни і післявоєнного стану слід врахувати необхідність переструктурування, модернізації, навіть кардинальної зміни ОПП, ОКХ з огляду на потребу формування професійних компетентностей адекватно, педагогічно виважено впливати на інтелект, волю й почуття учнів. Рівень педагогічної майстерності випускників педагогічних ЗВО повинен бути надзвичайно високим, а нівелювання цього, на переконання освітнього омбудсмена – С. Горбачова, може призвести до втрати цілого чи кількох поколінь дітей, серця яких зранені війною [52].

В інтерв'ю кореспонденту О. Онищенко освітній омбудсмен окреслив надзвичайно важливі і злободенні проблеми, які мають бути враховані під час розроблення освітньо-кваліфікаційних програм педагогічними закладами вищої освіти України:

1. *Сучасні дорослі не дуже розуміють дітей.* У них різна зрілість психіки, різний життєвий досвід, різні настанови й рівень емоцій. Більшість дорослих також мають поганий психологічний стан, як через війну, так і через інші обставини. Тому не завжди можуть помічати стан дитини. Немає іншого шляху вирішення цієї проблеми, крім як просвітництво та формування в суспільстві розуміння прав дитини, зокрема – права дитини на свою позицію, емоції і навіть на страх.

2. *Формування розуміння, що як дітям, так і дорослим необхідна допомога психолога.* Адже частина батьків досі не розуміє, навіщо потрібен психолог і, відповідно, не звертається до цих фахівців. Психолог працює з дуже делікатними й емоційно насиченими ситуаціями та проблемами і одна людина просто фізично не може допомогти колективу з кількох тисяч, навіть сотень людей. Старий наказ МОН треба змінювати. Потрібно визначити, що, наприклад, на кожних 300–500 дітей у школі має бути один психолог. Крім того, щоб психолог міг надавати дитині психологічну підтримку, батьки мають дати згоду на роботу психолога з дитиною. Це також ускладнює роботу.

3. *Проблеми вчителів, які перебувають на окупованих територіях.* Якщо людина працює на окупанта, свідомо йде на посади окупаційної адміністрації, то вона не має права займати певні посади протягом тривалого часу. Це дуже назріле питання захисту прав наших дітей, вчителів і всіх українців. Не можна допускати, щоб наших дітей навчала усіляка рашистська наволоч.

4. *Освітні втрати.* Як їх визначити та компенсувати? Як людина може отримати якісну освіту в таких, м'яко кажучи, неякісних умовах? Потрібні якісні освітні вимірювання і концепція, стратегія відновлення освітніх втрат. Частина дітей тривалий час не навчалася, з різних причин: перебування в укриттях, бомбардування, переїзди, відсутність гаджетів та інтернету.

5. *Організація навчання.* Можливо й навіть бажано, аби в межах одного закладу освіти комбінувалися всі форми здобуття освіти – очна, дистанційна, змішана. Потрібні механізми нової організації освітнього процесу та оплати праці вчителя [52].

Про необхідність удосконалення педагогічної майстерності вчителів, зокрема тих, хто здобуває кваліфікацію педагога, вихователя ДЗО, викладача ЗВО з урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних реалій держави, зокрема в умовах війни та післявоєнного стану ведуть мову більшість теоретиків і практиків освітньої галузі. «Педагогіка зраненого серця» як новий складник загальної педагогіки покликана олюднити й опочуттевити сучасні психопедагогічні знання. Але, всі ми є свідками того, що стрімкий розвиток інформаційного суспільства та діджиталізація освіти висувають нові вимоги до педагогічних кадрів. На переконання І. Сотніченко «Інформаційно-цифрова компетентність як «здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, здійснювати пошук і критично оцінювати інформацію, оперувати нею у професійній діяльності; здатність до використання відкритих ресурсів, інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій в освітньому процесі, здатність до формування в учнів позитивного ставлення до інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій та відповідального їх використання, є обов'язковою складовою професійних компетентностей вчителя» [79, с. 315].

Проте, більшість сучасних педагогів акцентують увагу на тому, що цифровізація освітнього процесу не замінить очного навчання, адже соціалізація, живе спілкування – незамінний складник розвитку особистості, що забезпечує неперервність освіти та індивідуалізацію освітнього процесу у часи війни чи післявоєнного стану.

Війна, на переконання І. Савельчук, завжди стає страшним викликом для молодого покоління, але вона не повинна скасувати прагнення молоді орієнтуватися на майбутнє. Молоде покоління унаслідок війни має дійсно «зранені серця» – переживають психотравмувальний досвід, який безперечно впливатиме на їх подальше життя, що дозволить більше цінувати близьких людей, друзів та інші прості та звичні речі. Це може бути забезпеченим завдяки наявності процесу психологічної відновлюваності молоді людини («резильентність», «життестійкість»), що призводить до подальшого посттравматичного зростання [75, с. 67].

В системі сучасної психолого-педагогічної підготовки мають відбутися кардинальні зміни, спрямовані на опанування майбутніми фахівцями освітньої галузі компетентностями: здатністю до керування психологічною відновлюваністю учнів та студентів; професійному відборі адаптаційних принципів при зіткненні із життєвими складнощами, травмою, трагедією, небезпеками або значним стресом [75, с. 68].

Майбутні вчителі, викладачі ЗВО мають усвідомити той факт, що їм досить довго доведеться працювати зі «зраненими серцями» вихованців, а звідси – бути готовими до майстерного володіння прийомами виявлення турботи та підтримки учнів і студентів; майстерності складання реалістичних планів та докладання зусиль для їх утілення; досконалості демонстрування позитивного самосприймання, віри у власні сили та здібності; довершеного володіння навичками комунікації та вирішення проблем; вишуканим професіоналізмом у керуванні почуттями своїх учнів.

§ 3. Принципи побудови педагогічного діалогу в цифровому освітньому середовищі: досвід роботи викладачів ЗВО під час дистанційної форми навчання

Теорія педагогічної майстерності вказує на те, що процес спілкування педагога з вихованцями відбувається на основі двох типів: діалогічного або монологічного. Як правило у монологічному спілкуванні спостерігається певна поляризація за активністю: одні інструктують, наказують, диктують, інші – пасивно сприймають цей вплив. Натомість, у діалогічному – активні всі, хто бере участь у конструктивному співробітництві [57, с 331].

Викладач ЗВО почасти вдається саме до авторитарних вказівок, настанов, пояснень. Як стверджують автори підручника «Педагогічна майстерність», за цих умов спілкування може бути зведене до одноголосся наставника. Діалог передбачає багатоголосся, поліфонію думок, висловлювань, дій усіх його учасників [57].

В умовах змішаного навчання, коли все більш потужно у процесі спілкування використовуються сучасні цифрові технології, майбутнім викладачам необхідно опанувати майстерність ведення діалогу.

«Діалог педагогічний» – це дія у педагогічному процесі, яка дає можливість кожному партнерові для самовираження у спілкуванні.

Діалогічне педагогічне спілкування – це тип професійного спілкування, що відповідає критеріям діалогу, забезпечуючи суб'єкт-суб'єктний принцип взаємодії педагога та учнів [1].

Власне в цифровому освітньому середовищі **педагогічний діалог** – це особливий стан єднання педагога та вихованців, який характеризує професійну позицію викладача, намагання зробити учнів і студентів активними учасниками процесу учіння й виховання, залучення до спільної діяльності в процесі пізнавального пошуку.

Для розуміння сутності педагогічного діалогу слід звернутися до теоретико-методологічних засадничих принципів педагогічної майстерності, зокрема до сутності педагогічної діяльності-дії. Власне учіння можна охарактеризувати як процес активної взаємодії між двома суб'єктами педагогічної дії – вчителем і учнем (викладачем і студентом) у результаті якого в учня формуються певні знання й уміння на основі його власної активності. Функція учіння полягає в максимальному пристосуванні знакових і речових засобів для формування в людей здібності до діяльності. Найпростіший варіант учіння полягає у спілкуванні педагога (носія професійної діяльності) й вихованця, цілеспрямованого до відтворення діяльності свого вчителя, який кваліфікує його діяльність як правильну, чи неправильну. У цьому випадку виявляється безпосередність, не розчленованість освітнього процесу.

Варто також відзначити, що одним із напрямів об'єктивації діяльності є її об'єктивне описанням у визначених (ясних і чітких для даного соціального контексту) знакових засобах, що дозволяють за таким описанням відтворити діяльність будь-якому члену соціальної спільноти, що знає мову описання. Навчальні знання виникають у тих умовах, коли діяльність не передається безпосередньо, і тоді вони виконують функцію опосередкованості передачі (трансляції) діяльності. Розвиток системи учіння полягає в членуванні складних видів діяльності на прості та їх першому опануванні. Але такий розвиток передбачає аналіз складної діяльності та виокремлення її елементів.

Ведучи мову про специфіку педагогічної дії, І. Зязюн відзначав: «Чим молодший вихованець, тим частіше він живе щохвилинними потребами й турботами. Педагог організовує діяльність, цілі якої об'єктивуються в майбутньому учня. У цьому основна складність педагогічної праці – зробити перспективу значущою для дитини, близькою й зрозумілою їй» [31].

Вихованець (учень, студент) є специфічним об'єктом педагогічної дії з її складним і багатогранним внутрішнім світом, постійно змінюється й ініціює перебудову взаємовідношень в процесі учіння, видозмінює мотиви й цілі роботи. На вихованця впливає й оточуюче середовище. Педагог не може не враховувати її формуючий вплив. Отже, об'єкт педагогічного процесу – це ще й суб'єкт, який бере участь в його конструюванні (само конструюванні).

Разом із тим специфіка суб'єкта педагогічної дії полягає в тому, що педагог – основний інструмент цього процесу. Його особистісні якості, досвід, зовнішність, манери, поведінка – все впливає на вихованця. Спільний характер педагогічної діяльності передбачає необхідність високого рівня підготовки працівника освіти і його постійного самовдосконалення.

У процесі змішаного формату освіти не аби якої важливості набуває педагогічна спрямованість особистості навчителя. Це, передусім, мотиваційна зумовленість дій, вчинків, усієї поведінки людини конкретними життєвими цілями, джерелами яких є потреби, суспільні вимоги до його особистості.

Педагогічна спрямованість виявляється по-різному. Вона може бути орієнтованою на професійне самоствердження, на засоби педагогічного впливу на вихованців, на учнівський чи студентський колективи, на цілі педагогічної діяльності. Спрямованість на досягнення основної цілі педагогічної діяльності – створення умов для гармонійного розвитку особистості – завжди повинна бути гуманістичною.

Гуманні відношення до людини передбачають сприймання й оцінку її позитивних якостей, а також комплексне сприймання її особистості такою, якою вона є. У цьому розумінні гуманне відношення до людей спрямоване на укріплення віри людини в саму себе, її творчий розвиток і самовдосконалення.

Гуманістична спрямованість особистості педагога передбачає наявність впливу на поведінку вихованців з метою його послідувочої зміни. Усі дії педагога підпорядковані реальним інтересам особистості. Він організує таку діяльність, яка не лише освічує, навчає іншу людину, але й на певному рівні передбачає виникнення конфліктів і незгод з оточуючим світом і в самій людині.

У цьому розумінні гуманістична спрямованість повністю відповідає основним завданням особистісно-орієнтованої педагогіки – сприяти людині у визначенні відношення до самої себе, інших людей, оточуючого світу й до своєї професійної діяльності.

Гуманістична спрямованість особистості педагога є провідним типом спрямованості, вона визначає гуманістичний характер професійної дії, що виражається в усвідомленні ставлення до самої себе, інших людей, оточуючого світу й до своєї професійної діяльності, що є усвідомленням, розробкою й реалізацією завдань надання допомоги вихованцям у їх індивідуально-особистісному становленні й розвитку. Гуманістична спрямованість особистості формується на базі загальнолюдських цінностей (специфічних соціальних визначень об'єктів оточуючого світу, що являють їх позитивне чи негативне естетичне значення для людини й суспільства).

Натомість професійна спрямованість включає інтерес до професії педагога, педагогічне покликання, професійно-педагогічні наміри й схильності, а звідси – основою професійно-педагогічної спрямованості є інтерес до професії вчителя, який знаходить свій вияв у позитивному емоційно-почуттєвому відношенні до дітей, батьків, педагогічної діяльності в цілому і конкретних її видів, у прагненні до оволодіння педагогічними знаннями й уміннями.

Педагогічне покликання, на відміну від педагогічного інтересу, який може бути й споглядальним, означає схильність, що виростає з усвідомлення здібності до педагогічної дії.

Наявність чи відсутність покликання можна виявити лише при включенні майбутнього педагога в навчальну чи реальну професійно орієнтовану дію, бо професійна визначеність людини не зумовлюється прямо й однозначно своєрідністю її природних особливостей. Між тим, суб'єктивне позитивне естетичне переживання покликання й виконуваної, чи навіть обраної для виконання педагогічної дії може стати досить значущим фактором розвитку особистості: викликати захопленість дією, переконаність у своїй придатності для неї тощо.

Педагогічне покликання формується у процесі нагромадження педагогічного досвіду й самооцінки своїх педагогічних здібностей.

Недоліки спеціальної підготовленості не можуть служити приводом для визнання повної професійної непридатності педагогічного працівника. Основу педагогічного покликання складає любов до дітей. Ця основоположна якість є передумовою самовдосконалення, цілеспрямованого саморозвитку професійно значущих якостей. Саме тому процес саморозвитку з метою формування гуманістичної спрямованості власної особистості – один із найважливіших чинників успішності педагогічної дії, яка визначає педагогічну й соціальну позиції наставника-вчителя.

Позиція вчителя – це система тих інтелектуальних, афективних і вольових відношень до світу, педагогічної діяльності й педагогічної дії, які є джерелом його активності. Позиція педагога, на переконання І. Зязюна, визначається:

- вимогами суспільства;
- внутрішніми джерелами активності (переживання, мотиви, цілі педагога, світогляд, ідеали) [31].

Соціальна позиція педагога виростає з тієї системи поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, які були сформовані ще в закладах загальної середньої освіти.

Здатність організовувати педагогічну дію на засадах педагогічного діалогу повинна стати пріоритетною у системі підготовки фахівців педагогічними ЗВО. У процесі професійної підготовки формується мотиваційно-ціннісне ставлення до педагогічної професії, цілей і засобів педагогічної діяльності. Соціальна позиція педагога визначає і його професійну позицію, яка оформляється під впливом індивідуально-типологічних особливостей особистості, темпераменту, характеру.

Основою діалогічного спілкування між педагогом і вихованцями має стати усвідомлення того, що власне сам педагог може виявляти наступні позиції:

- інформатора, якщо він обмежується повідомленням вимог, норм, поглядів (необхідно бути..., треба поступати...);
- товариша, якщо він прагне проникнути в душу вихованця;

– диктатора, якщо він насильно впроваджує норми і ціннісні орієнтації у свідомість вихованців;

– порадника, якщо він умовляє вихованців слухатися, як правило, його настанов;

– прохача, якщо він умовляє вихованців бути «хорошими»;

– натхненника, якщо він прагне захопити цікавими справами.

Кожна з цих позицій може давати позитивний і негативний ефект, залежно від особистості вихователя. Завжди негативні результати дають:

- несправедливість по відношенню до вихованців;
- перетворення учня (студента) в кумира й диктатора;
- приниження достоїнства вихованця;
- притиснення їхньої ініціативи.

Позиція педагога у діалогічному спілкуванні визначається його професійними цінностями, що утверджуються в житті не спонтанно. Вони виявляються нормами, що регламентують педагогічну дію й виступають діючою системою, яка є опосередненою ланкою між усталеним суспільним світоглядом у сфері освіти й діяльністю педагога. Ці цінності формуються історично й фіксуються в педагогічній науці як форма суспільної свідомості у вигляді специфічних образів і уявлень.

Оволодіння педагогічними цінностями та їх суб'єктивація відбуваються лише у педагогічній дії і для педагогічної дії. Рівень суб'єктивації педагогічних цінностей слугує показником особистісно-професійного розвитку педагога.

Зі зміною соціальних умов життя педагогічні цінності трансформуються. Наприклад, в останні роки стрімкої цифровізації освіти спостерігається перехід від пояснювально-ілюстративних методів до проблемно-розвивальних, від авторитарних методів спілкування до гуманістичних і демократичних, підвищується увага до нетрадиційних форм і методів учіння. А звідси – педагогічні цінності за рівнем існування поділяються на:

- соціально-педагогічні (діяльність і дії суспільства в сфері освіти);
- групові (діяльність у межах соціального інституту);
- особистісні (установки особистості). У них асимілюються перші два види цінностей.

Система ціннісних орієнтацій педагога включає:

– цінності, пов'язані з утвердженням особистістю своєї ролі в соціальному й професійному середовищі (суспільна значущість праці педагога, престижність педагогічної діяльності, визнання професії найближчим особистісним оточенням);

– цінності, що задовольняють потребу в спілкуванні і розширенні його кола (спілкування з вихованцями, колегами, референтними групами, переживання дитячої любові й прив'язаності, обмін духовними цінностями);

– цінності, що орієнтують на саморозвиток творчої індивідуальності (можливості розвитку професійно-творчих здібностей, прилучення до світової культури, заняття улюбленим предметом, постійне самовдосконалення);

– цінності, що дозволяють здійснювати самореалізацію (творчий характер праці педагога, романтичність і захопленість педагогічної професії, можливість допомоги соціально неблагополучним вихованцям чи тим, серце яких «зранене» війною);

– цінності задоволення прагматичних потреб (можливість одержання гарантованої державної служби, оплата праці й найбільша в часі відпустка, послужне зростання та ін.).

Серед означених цінностей можна виокремити цінності-цілі, в яких відображений смисл дії педагога, а також цінності-засоби, що формуються в ході оволодіння теорією, методологією, педагогічними технологіями.

Цінності-засоби складаються з чотирьох підсистем:

- педагогічні цінності-дії, спрямовані на вирішення професійно-освітніх й особистісно-розвивальних завдань (технології спілкування й виховання);

- комунікативні цінності;

- суб'єктивні цінності;

- дослідницькі цінності.

Виокремлюють також три групи цінностей-засобів:

– цінності-відношення, які визначають відношення до діяльності й до себе;

– цінності-якості. У них виявляються особистісно-професійні характеристики педагога;

– цінності-знання – упорядкована й організована система знань, умінь, навиків, представлена у вигляді педагогічних теорій розвитку й соціалізації особистості, закономірностей і принципів побудови й функціонування освітнього процесу.

Названі групи цінностей складають аксіологічну модель і мають синкретичний (злитий) характер, тобто, цінності-цілі визначають цінності-засоби, а цінності-відношення залежать від цінностей-цілей та цінностей-якостей. Така модель може виступати критерієм прийняття-неприйняття вироблених чи існуючих педагогічних цінностей.

Поряд із цим акмеологічний «багаж» педагога визначає цілеспрямованість відбору нових цінностей, їх переходу в мотиви й педагогічну дію. «Вічними» орієнтирами педагогічної дії є гуманістичні параметри.

Для успішної побудови діалогічного спілкування майбутній учитель, учитель-практик, викладач ЗВО має бути озброєним певним знаннєвим багажем, а саме знати:

- Конституцію України, останні рішення Уряду й органів управління з питань освіти;

- Концепцію про права дитини;

- основи загальнотеоретичних дисциплін в об'ємі, необхідному для вирішення педагогічних, науково-методичних, організаційно-управлінських задач;

- педагогіку, психологію, вікову фізіологію й гігієну, методику викладання предмета й здійснення виховної роботи;

- програми й підручники, вимоги до оснащення й обладнання навчальних кабінетів і підсобних приміщень;

- засоби учіння і їх дидактичні можливості;

- основні напрями й перспективи розвитку освіти й педагогічної науки;

- основи права, наукову організацію праці, права й норми охорони праці, техніку безпеки.

Поряд із цим, здатність до діалогічного педагогічного спілкування передбачає володіння організаторськими здібностями, комунікативними, аналітичними, прогностичними, проєктивними, рефлексивними вміннями, а також навиками грамотного письма, вербального й невербального спілкування, використання планів й записів, роботи з книгами, посібниками, програмами, розподілом уваги, використанням технічних засобів навчання.

Педагог повинен постійно виявляти позитивні у роботі з учнями особистісні якості: любов і повагу, уміння зрозуміти їхні запити й інтереси, вимогливість і справедливість, доброзичливість і терпіння.

Протипоказанням педагогічній діяльності є важкі психофізіологічні й емоційно-почуттєві розлади організму, а також низький морально-етичний рівень особистості.

Професіограма коригується згідно зі змістом підготовки вчителя з кожної спеціальності, а також з урахуванням зміни вимог суспільства до педагога. Процес досягнення рівня, відповідного вимогам професіограми, називається професійним зростанням, який у ЗВО не розпочинається й не закінчується, а лише інтенсивніше розвивається.

Розвиток професіоналізму в педагогічній дії може відбуватися за такими видами:

- *Лінійний розвиток* – вдосконалення особистісних якостей, збільшення об'єму знань, умінь і навиків, що дозволяє педагогу просуватися ступенями професійного й статусного зростання.

- *Стабільний розвиток* – набуття досвіду в межах спеціальності. Педагогічний працівник підвищує кваліфікацію, духовно збагачується.

- *Спіральний розвиток* – вияв ентузіазму окремими педагогами-новаторами, які з азартом вирішують певні науково-методичні проблеми впродовж 5–7 років, а потім розпочинають реалізацію нових задумів.

- *Короткочасовий розвиток* – характерний для педагогів, розчарованих вибором професії, чи тих, які відчули недолік педагогічних здібностей і знань.

- *Платоподібний розвиток* – характерний для педагогів, які досягли межі компетентності у зв'язку із наявністю якихось фізичних, матеріальних, чи духовних перепоп для просування.

• *Занижений розвиток* – притаманний педагогічним працівникам, які добре розпочинають професійну діяльність, але в їхньому житті відбуваються катаклізми, що заважають підвищувати свій професіоналізм (хвороба, народження дитини з вадами, хвороба дитини та ін.).

Професійний розвиток вчителя, здатного побудувати процес спілкування на засадах діалогу, пов'язаний із рядом факторів:

- усвідомленням цінності педагогічної праці;
- усвідомленням необхідності професійної педагогічної освіти;
- адекватним аналізом умов педагогічної праці;
- орієнтуванням у вимогах суспільства до вчителя й прогнозуванням цих змін;
- виокремленням професійної цілі й узгодженням її з іншими життєвими цілями;
- представленням своїх можливостей й недоліків, які можуть вплинути на досягнення цілі:
- представленням шляхів подолання недоліків;
- представленням зовнішніх перепон на шляху до цілі;
- представленням смислів професійної педагогічної праці.

Все це переконує в тому, що професійне становлення педагога нерозривно пов'язане з його особистісним зростанням. Поєднання високої освіченості, професійної компетентності й особистісного розвитку є інтегральною основою для досягнення вершин професійної майстерності.

Акмеологічні інваріанти педагогічної професії – це компоненти структури професіоналізму, які зумовлюють оптимальний творчий потенціал й найвищу продуктивність особистісної дії вчителя незалежно від зовнішніх умов і факторів. У числі загальних і специфічних інваріантів можна виокремити: постійне включення учителя в прийняття рішення, передбачення, проникливість, особистісне домагання, мотивацію, досягнення, саморегуляцію.

З іншого боку, є група якостей, які визначають просування педагога до власних вершин саме в педагогічній дії. Тут впливають такі самостійні, ексклюзивні інваріанти, як потреби у підтримці стійкої діяльній спрямованості, високі компенсаторські можливості й психологічна відновлюваність, здібність до багаторівневої рефлексії, уміння здійснювати професійну дію в зоні «комфортного психічного стану», високий рівень мобільної саморегуляції й управління функціональним станом.

Бачення педагогом досягнення вершини професіоналізму й дотримання логіки наближення до нього передбачає проходження ряду етапів, кожен з яких передбачає подолання чергової межі професійної компетентності.

Ці межі характеризуються такими рівнями професіоналізму, як:

- здібність успішно виконувати професійну дію;
- підготовленість до стабільної продуктивної праці;
- професійна майстерність й реалізація функцій і обов'язків;
- творче оволодіння дослідницько-інноваційним стилем професійної дії.

Відзначені рівні є еталонами для оцінювання й дозволяють відслідковувати еволюцію професійного зростання, виявляти її тенденції й надавати професійній дії вчителя оптимального характеру, згідно з її призначенням й власною стратегією поступу.

Для досягнення вершин професійної майстерності в побудові діалогічного спілкування педагогові доцільно працювати в наступних напрямках:

- акмеологічне моделювання праці (аналіз цілей і задач, розробка моделі ефективної праці, аналіз педагогічних технологій виявлення їх продуктивності, аналіз іміджу, менталітету й стилю праці);
- рефлексія (самодіагностика досягнення рівнів педагогічної майстерності розвитку професійних якостей, виявлення протипоказань до педагогічної дії);
- саморегуляція (вивчення умов і факторів праці, їх впливу на розвиток професіоналізму, стану педагога, розвиток творчого потенціалу, забезпечення продуктивності навчально-виховного процесу, відновлення психологічного ресурсу педагога);
- підвищення кваліфікації (постановка цілей підвищення кваліфікації, складання плану й вибір напрямів саморозвитку впродовж життя).

Важливою основою професійної дії вчителя є деонтологія – наука про нормативні моральні позиції, якими необхідно керуватися педагогу в процесі спілкування з вихованцями, їхніми батьками, колегами.

Керуючись педагогічним обов'язком і відповідальністю, учитель завжди поспішає допомогти дітям і дорослим, усім, хто цієї допомоги потребує в межах своїх прав і компетентностей. Він вимогливий до себе, беззаперечно сповідує кодекс педагогічної моралі:

1. Учитель самовіддано працює, не рахуючись з часом, підчас навіть здоров'ям і життям. У самовідданості педагога знаходиться вияв мотиваційно-ціннісне відношення до праці.

2. Педагог тактовний, у чому є водночас і відчуття міри, й свідоме дозування дії, й здібність її проконтролювати, врівноваживши одну дію іншою системою педагогічних операцій. Тактика поведінки вчителя у будь-якому випадку полягає в тому, щоб передбачаючи наслідки дії, обрати відповідний стиль і тон, час і місце педагогічної дії, а також провести своєчасне їх корегування. Педагогічний такт залежить від особистих якостей педагога, від кругозору, культури, волі, громадянської позиції й професійної майстерності. Він є тією основою, на якій виростають довірливі стосунки між учителем і учнями. Особливо виразно виявляється педагогічний такт в контрольно-оцінній дії.

3. Педагог справедливий. Педагогічна справедливість – мірило об'єктивності вчителя, рівня його моральної вихованості.

4. Педагог гуманний. Він підтримує і цим забезпечує здоров'я дітей, створює умови для повноцінного фізичного й духовного розвитку з урахуванням статі, віку, індивідуальності.

5. Педагог щирий і сердечний, тактовний, добрий, справедливий, розуміє дитячі проблеми, допомагає дитині, терплячий, вимогливий.

6. Педагог не нав'язує свою думку, не принижує дитяче достоїнство, не використовує тілесні покарання, не обмежує свободу, не позбавляє дитину їжі, сну.

Дотримання цих правил й етичного кодексу є передумовою авторитетності вчителя, коли учні сприймають його за зразок і намагаються його усебічно наслідувати.

Для розуміння сутності власне діалогізації педагогічного процесу цікавими є напрацювання С. Амеліної, яка до основних принципів організації професійного діалогічного спілкування відносить:

- емоційну й особистісну відкритість партнерів по спілкуванню;
- психологічну налаштованість на актуальні стани один одного;
- безоцінність, довіру і щирість висловлення почуттів і станів [3].

Ведучи мову про необхідність опанування викладачами ЗВО домінантних рівнів педагогічної майстерності як атрибутивного складника педагогічної дії, С. Амеліна разом із тим акцентує увагу на тому, що для підвищення рівня педагогічної майстерності викладачі мають оволодіти вміннями організації ефективної діалогічної взаємодії на заняттях. На думку дослідниці для активного використання діалогічних методів викладання важливими є такі сфери впливу:

– *мотиваційна сфера* (формування позитивного ставлення до використання діалогу в навчанні, інтересу до набуття знань про діалог, прагнення до творчості у професійній діяльності, намагання саморозвиватися і самореалізовуватися в діалогічній взаємодії зі студентами);

– *когнітивна сфера* (сприяння розвитку уваги, пам'яті, мислення; формування вміння здійснювати вплив на відповідні якості і здібності студентів; навчання тому, як позбутися «дисонансу» у відносинах зі студентами з різним рівнем розвитку когнітивних умінь, формування вміння пробуджувати у студентів сумніви і спонукати їх до творчості);

– *почуттєва сфера* (розвиток толерантності; вдосконалення самоконтролю, особливо у стресових ситуаціях; тренування вміння «читати співрозмовника», відчувати його емоційний стан; сприяння розвитку емпатії);

– *діяльнісна сфера* (формування правил поведінки у певних діалогових ситуаціях; розвиток комунікативних умінь і навичок; сприяння створенню власної професійної поведінки і виробленню стратегії дії для розв'язання педагогічних задач за звичних умов та пошуку творчих рішень у нестандартних педагогічних ситуаціях) [3].

Цікавими є висновки С. Амеліної й про те, якими педагогічними компетентностями повинен оволодіти майбутній викладач, який організовує педагогічне спілкування на умовах діалогічної взаємодії.:

- вміння керувати своєю увагою і увагою студентів;
- вміння визначати психологічний стан студента за зовнішніми ознаками і впливати на нього;

- вміння визначати темп своїх педагогічних дій;
- уміння демонструвати своє ставлення і свої почуття до педагогічної ситуації, усвідомлювати свій психологічний стан і керувати ним;
- володіння культурою мови і мовлення;
- володіння невербальними засобами спілкування;
- вміння застосовувати технічні засоби навчання;
- піклування про свій зовнішній вигляд і керування своїм фізичним станом;
- уміння відчувати комунікативний стан аудиторії;
- вміння досягати комунікативної єдності педагога і аудиторії;
- володіння засобами заохочення до навчального спілкування;
- вміння виявляти емпатію;
- вміння швидко і адекватно реагувати на зміну педагогічної ситуації і перебігу діалогічного спілкування [3].

Разом із тим, розвиток суб'єкт-суб'єктних відносин слід розуміти таким чином:

- наповнення навчальних відносин гуманним змістом;
- реальні, а не вдавані рівноправність і партнерство викладачів і студентів у навчальному діалозі;
- виявлення взаємоповаги в поєднанні зі збереженням почуття власної гідності; - зближення викладача і студента в навчальному процесі (рух назустріч один до одному);
- прагнення до взаєморозуміння й уникнення конфліктних ситуацій; - визнання за іншою стороною права на власну позицію й помилку;
- відсутність бажання «перебудувати опонента під себе»; - високий рівень духовного комфорту; - взаємодія, співпраця і співтворчість усіх учасників навчального процесу [3].

Ґрунтуючись на вченнях сучасних педагогів-практиків, І. Романко та О. Пісоцька обґрунтовують принципи організації педагогічного діалогу:

1. *Принцип духовно орієнтованої освіти* означає те, що освіта є реальним середовищем, де взаємодія вчителя та учнів здобуває позитивну гуманітарну характеристику, яка дозволяє суб'єктам діалогічного спілкування існувати в реальному навчальному процесі. У навчальному діалозі, побудованому на цьому принципі, особистісна орієнтація його учасників збігається з їхньою духовною сферою, забезпечуючи результативність особистісно орієнтованого навчання.

2. *Принцип послідовності навчального процесу.* Він стимулює розвиток готовності учнів до внутрішнього діалогу, тобто розвиває критичність, здатність розгорнути систему питань та обґрунтувань, активно діяти в суперечці або дискусії. Особливого значення набувають уміння здійснювати конструктивний аналіз, досягати згоди, що є основою для подальшого продуктивного інтелектуального пошуку.

3. *Принцип ціннісно орієнтованої діяльності, самопізнання та самооцінки її результатів.* Призначення цього принципу в тому, аби у процесі ціннісно-пошукової діяльності залучати учнів до самостійного обмірковування духовних цінностей людства: любові як принципу буття, сенсу здорового способу життя, самовдосконалення, усвідомлення почуття обов'язку, свободи творчості.

4. *Принцип проблемності.* Навчальний діалог стимулюватиме розумовий процес учнів, якщо в його основу буде покладено систему проблемних ситуацій, проблем або проблемних задач, яка матиме такі показники:

– система має охоплювати основні та доступні учням типи проблем, які відповідають характерові гуманітарних предметів;

– система має містити важливі та доступні для гуманітарних знань методи і способи розв'язання навчальних проблем;

– система має передбачати формування творчих якостей особистості, які зумовлюють можливість її активної участі в діалозі;

– система має будуватися на принципі зростаючої складності та відповідності критеріям важкості [71].

Щодо організації діалогічного спілкування, цікавими, на наш погляд, є теоретичні нароби О. Зарічної, яка через призму методології психології, педагогічної майстерності виводить поняття діалогу. Власне **діалог** у педагогічному процесі можна розуміти двома способами. Насамперед це постійно діючий процес обміну інформацією, в який включені всі актуально присутні учасники (інтерпретація, близька до первинного тлумачення діалогу як обміну репліками). У даному разі поняття «діалог» – це, власне, синонім самого педагогічного процесу як процесу спілкування, поліфонії різних діалогів, що відбуваються в ситуації конфронтації або консенсусу, праці чи дозвілля, навчання чи гри [30, с. 38].

Н. Голота, ведучи мову про сутнісні ознаки діалогічної взаємодії, звертає увагу на той факт, що при розв'язанні практичних ситуацій, максимально наближених до професійних, діалогова взаємодія реалізується в діяльнісному контексті шляхом моделювання та проєктування різних технологій педагогічної взаємодії з різними учасниками освітнього процесу. Діалог суб'єктів та діалог сфер професійної діяльності в контексті підготовки педагога є такими, що тісно переплітаються між собою. В процесі першого студенти мають змогу не лише висловити бачення на поставлене питання з позицій власного життєвого досвіду, але й відчутти динаміку змін, що відбуваються у їх суб'єктивному досвіді, порівняти все почуте та обговорене зі своїм власним баченням вирішення проблеми.

Обмінюючись своїми враженнями, зокрема й від подій шкільного життя, знову переживаючи подекуди психотравмуючі для себе обставини, майбутній педагог не лише вчиться правильно аналізувати їх, але й вивільняється від впливу їх результатів, обирає найбільш оптимальний варіант вирішення педагогічної ситуації.

Проектування в освітньому процесі ситуацій реальної професійної діяльності та організація діалогічної взаємодії у їх вирішенні сприяє тому, що майбутні педагоги не будуть пасивними учасниками навчальних занять, а стають суб'єктами не лише професійної діяльності, але й власного життя, працюють над розвитком своїх здібностей [17].

Разом із тим, С. Яценко доводить, що у сучасній практиці вищої школи навчальний діалог доцільно використовувати як засіб активізації пізнавальної діяльності майбутніх фахівців. Так, на лекціях часто застосовують такі прийоми, як «створення інформаційного розриву», «виявлення протилежних думок», «застосування дискусійних елементів», «залучення до вирішення проблемних ситуацій» тощо. Наприклад, при висвітленні нового матеріалу викладачеві доцільно розвивати критичне мислення студентів, здатність до аналізу отриманої інформації, тому варто практикувати їх залучення до пошуку суперечливих позицій щодо тієї чи іншої проблеми, що і є предметом обговорення. Для цього учасники освітнього процесу мають навести якомога більше аргументів-доказів з приводу істинності однієї позиції і хибності іншої, і навпаки. Водночас ці думки необхідно спростувати у формі діалогу. Це розвиває навички наукової комунікації, вміння аналізувати проблему у контексті її багатоаспектності з урахуванням позитивних і негативних ознак (характеристик). Ефективним також є прийом «створення інформаційного розриву», сутність якого полягає в тому, що викладач на занятті навмисно вилучає якусь цінну інформацію, а студенти мають виявити цей момент у мовленні лектора, відповідно за допомогою низки запитань і відповідей отримати необхідну інформацію, тобто відшукати «інформаційний розрив» у логіці викладу навчального матеріалу. Це стимулює уважність, активність, вміння слухати, аналізувати, брати участь у навчальному діалозі тощо [102].

Таким чином, діалог для викладачів вищих педагогічних закладів освіти, як стверджують Л. Подоляк і В. Юрченко – ***це форма продуктивного, безконфліктного, конструктивного спілкування. Він відбувається на паритетних засадах: позиції викладача та студента рівні*** [60].

Причому, психологи Л. Подоляк і В. Юрченко, ведучи мову про сутнісні ознаки діалогічного спілкування акцентують увагу на тому, що діалог базується на довірі та повазі один до одного. Потрібно виявляти впевненість у вирішенні проблеми. Завжди можна виявити декілька способів її вирішення, тому важливо спрямовувати увагу на спільну мету, на бажання знайти згоду в її досягненні. Велику допомогу в цьому надає підхід до питань, за допомогою яких можна викликати людину на відвертість. Питання спрямовують хід міркування. Антична риторика знала 7 питань, здатних упорядкувати факти: що? хто? де? коли? яким чином? навіщо? чому? Навчитися ставити своєчасно змістовні запитання – це розвивати і свій інтелект [60].

Разом із тим, у діалозі треба використовувати питання, а не ствердження: перші викликають відповідь, а другі – опір. Після запитання треба зробити паузу. Якщо пропозиція опонента нерозумна, треба мовчати. Мовчання створює необхідність висунути нову пропозицію.

Є правило: потрібно бути впевненим у собі та зберігати спокій навіть у стресових ситуаціях.

Не звертайтеся одразу з проханням прийняти або відхилити вашу нову ідею. Краще спитати, що опонент вбачає помилковим у ній. Намагайтеся спрямовувати критику в конструктивне русло, звертайтеся за порадою до опонента, що б він запропонував зробити на вашому місці [60].

Науковцями також розроблена специфічна *тактика діалогу*:

- говорити потрібно про проблему (вчинок, факт спостереження), а не про особистість;
- не узагальнювати окремі минулі факти, а говорити про те, що відбувається зараз;
- не поспішати з оцінкою, а намагатися зрозуміти проблему, її причини, шляхи її вирішення;
- брати до уваги як словесні, так і несловесні повідомлення (поза, дихання, погляд, рухи голови і рук, висота голосу, швидкість мовлення, ритм тощо).

Необхідна також психологічна проникливість. Слова – це символи ідей, смислів, тому й треба зрозуміти ставлення студента до проблеми і його переживання. Саме тут потрібна емпатія викладача щодо студента, безумовне прийняття його особистості. Заважає діалогу авторитарність викладача, його зверхнє ставлення до студентів, байдужість до їх проблем. Культура ведення діалогу зараз стає новим світоглядом людей, бо це оптимальний тип міжособистісних взаємин, відносин народів, націй і держав. Діалог веде до взаєморозуміння – стану, коли люди узгоджують дії між собою, вирішують проблеми, гармонізують свої стосунки [60].

§ 4. Вибір оптимального стилю професійно-педагогічного спілкування зі студентами

В умовах цифровізації освітнього процесу, переважання змішаної форми навчання, зокрема в умовах пандемії і воєнного стану все більше дослідників акцентують увагу на тих нагальних проблемах, із якими стикаються як викладачі, так і здобувачі педагогічної освіти. Зокрема, О. Буйницька виокремлює основні проблеми, що мають місце в закладах вищої освіти при організації дистанційного навчання, зокрема:

- наявність в учасників освітнього процесу постійного та якісного доступу до навчального контенту та екосистеми загалом;
- наявність розробленого якісного навчального контенту;
- наявність та вміння користуватися спеціалізованими онлайн платформами для організації навчання здобувачів;
- достатній рівень цифрової компетентності викладачів для організації та проведення навчання з використанням онлайн сервісів та платформ;

– здійснення контролю щодо якості проведених занять; ідентифікація здобувачів під час підсумкового контролю та атестації;

– управління доступом до навчальної екосистеми [7, с. 81-82].

Якщо проаналізувати більшість із таких проблем, то можемо констатувати, що науковці не достатньо уваги звертають власне на комунікативний бік дистанційної освіти, здатність викладачів організовувати процес навчання з використанням усіх необхідних елементів впливу на інтелект, волю й почуття студентів. Комунікативність, як здатність до спілкування залишається поза увагою теоретиків і практиків педагогічної науки, а це, в свою чергу, збіднює процес учіння й виховання, призводить до того, що дистанційна освіта стає збідненою, не виконує тих завдань, що ставляться перед сучасною вищою педагогічною освітою

Ведучи мову про формування педагогічної майстерності викладачів ЗВО, ми маємо враховувати положення про особистісний розвиток педагога як процес формування в його професійній самосвідомості таких новоутворень, як нові мотиви, цілі професійно-педагогічного зростання, нові системні і функціональні педагогічні якості.

Передбачається, що у процесі професійного та особистісного зростання відбувається сходження самої особистості до цінностей базової професійної культури та її акмеологічних інваріантів, виникає потреба обґрунтування для цього відповідних принципів стимулювання активності педагога у професійному розвитку. Зокрема, необхідною умовою є перенесення акцентів в освітній діяльності майбутнього педагога на особистісне переживання смислу навчання та його змісту.

Тут важливо усвідомити: 1) професійно-особистісний розвиток викладача ЗВО – це характеристика якісних змін у всіх сферах його особистості, поява у нього нових духовних надбань мотивів, активізації діяльності і кар'єрного зростання, нових компетентностей на самоцінному рівні та нової здатності до емоційно-вольової регуляції педагогічних дій; 2) стрижневим чинником професійно-особистісного розвитку викладача виступає професійно-педагогічна культура.

Професія педагога, ймовірно, найбільш відчутна до психології, оскільки діяльність педагога, і особливо його педагогічна дія, спрямовані на людину, на її розвиток. І при цьому саме педагог (на відміну від схоластичних вчених – психологів-педагогів чи педагогів-психологів), у своїй педагогічній дії зустрічається з «живою психологією суб'єкта». Саме живе психологічне знання, що відтворює психічні стани, будують учителі і психологи-практики в процесі розвитку суб'єкта, в процесі його виховання.

Існуюча ситуація вимагає докорінного перегляду концептуальної системи поглядів на професійну підготовку педагога до виховної дії. Сучасний викладач ЗВО повинен володіти новим педагогічним мисленням, ціннісною установкою якого має бути: перевага індивідуальності над єдино-мисленням; освітніх інтересів особистості – над стандартною навчальною програмою; саморозвитку, самоучіння – над уніфікованим засвоєнням, «передачею» знань.

Якщо здійснити комплексний аналіз новітніх психолого-педагогічних досліджень і, зокрема, досліджень у сфері цифровізації освіти, то можна з упевненістю констатувати: кризова ситуація сучасного педагогічного знання полягає в тому, що педагогіка намагається вивчати педагогічну реальність, абстрагуючись від педагога. Так свого часу з'явився пласт теорій педагогічного процесу, в яких цей процес набуває цілісності, здатності до саморозвитку й саморуху, формуючий цілісну особистість, відтворюючий сучасну культуру, реалізуючий певні технології, підпорядкований законам синергетики та інше. При цьому випускається з уваги одна важлива «деталь»: цей процес створюється педагогом, неможливий без нього, і результативність цього процесу залежить від освіченості останнього, від його відношення до своєї праці й своїх учнів, від майстерності, нарешті.

Практики і теоретики сучасної педагогічної науки «тяжіють» до виключно предметного домінування в системі педагогічної освіти. Але ми ж, у свою чергу, переконуємо: педагогічна освіта не зводиться до традиційної «предметної підготовки». Становлення педагога – довгий і складний процес професійної соціалізації, в якому він послідовно оволодіває предметні знання, комунікативний досвід, смислову утворювальну дію, послідовно піднімаючись до авторської педагогічної системи. Вирішення сучасних освітніх задач вимагає не порівнювано більш високої професійної кваліфікації від викладача ЗВО, ніж це мало місце в традиційній предметно знаннєвій освіті. Теоретичні поняття педагогіки відіграють роль лише найзагальніших орієнтирів. Конкретна ж ситуація розвитку особистості вихованця проектується педагогом безпосередньо в процесі реальної взаємодії з вихованцями, їх батьками, найближчим оточенням. Рішення педагогічних колізій, зміст і засоби реалізації різноманітних освітніх проектів не можуть черпатися викладачем безпосередньо з науково-методичних посібників. Педагогічне знання, безпосередньо використовуване викладачем ЗВО, повсякчас є «живим знанням», тобто використовується й коректується у даній конкретній ситуації. І загальнотеоретичні принципи виконують роль лише загальних орієнтирів й не можуть замінити конкретного творчого пошуку викладача. Інакше кажучи, знання, не включені в структуру реального досвіду викладача ЗВО, є безкорисними.

Сучасна педагогічна наука дуже мало займається безпосередньо вчителем, викладачем ЗВО, майстром виробничого навчання та ін., відповідно, слабо знайома з його досягненнями, а часто-густо й не бачить таких. Для цього існують вагомі причини. Справа в тому, що механізми регуляції й функціонування педагогічної дії абсолютно відмінні від способів викладу наукових рекомендацій, якими користуються вчені-педагоги. Викладач ЗВО не може просто взяти методичну інструкцію й прийти з нею на лекцію чи семінарське заняття. У будь-якому випадку ним повсякчас конструюється педагогічна дія, адекватна і даній ситуації, і його власним можливостям. Об'єктивні педагогічні знання при цьому можуть перетворитися в систему індивідуально інтерпретованих результатів, набуваючи характеру образу майбутньої педагогічної дії.

Одна з основних соціокультурних функцій педагога – підтримка становлення людини як суб'єкта своєї життєдіяльності. Навчаючи студентів керувати собою, розуміти рішення, виконувати задумане, викладач формує у них досвід бути особистістю, створює середовище з високими моральними цінностями, орієнтація на благо іншого за золотим правилом етики набуває для вихованця особистісного смислу. Тут реалізується важливіший психологічний закон, згідно з яким ментальність може народжуватися лише іншою ментальністю.

Становлення педагогічної компетентності вимагає особливого навчального процесу, в якому має місце не трансляція знань педагогом, а спільне зі студентом дослідження педагогічних систем, не лише вирішення поставлених задач, але й самостійну їх постановку; акцент не стільки на знання, скільки на спосіб його одержання; не просте відтворення, а класифікація і згортання інформації у зручній для себе базі даних; не виклад поглядів інших, а вміння знайти власну позицію; не сліпе виконання навчальних вказівок, а визначення власної освітньої траєкторії; розуміння знання не як вічної істини, а як моделі, що має обмежене використання; самопідготовка не до стабільного професійного життя, а до непередбачуваних ситуацій, до зміни ролей, до розвитку власної індивідуальності.

У цьому відношенні опанування програми педагогічної майстерності виявилось найбільш оптимальним шляхом теоретичної та практичної підготовки майбутнього викладача ЗВО до педагогічної дії, яка включає різноманітні форми організації освіти. Педагогічна майстерність має стати тим єдиним предметом, що базується на тренінговій методиці підготовки кожного майбутнього викладача без винятку до педагогічної дії.

Програма педагогічної майстерності у вищих педагогічних закладах освіти має готувати майбутніх викладачів до найбільш продуктивного і якісного опанування навчального предметного матеріалу студентами на заняттях. Викладач ЗВО, який на рівні педагогічної майстерності підготовлений до проведення всіх типів занять повинен знати їхні переваги і недоліки. Підготовка педагога-майстра має спрямовуватися на розвиток постійної самотворчості, яка б надавала можливість йому скористатися на благо студентів перевагою заняття і позбутися його недоліків.

Удосконалення методико-технологічної бази творчого опанування педагогічної майстерності вирішує протиріччя, які виникають в парадигмі курікулумів і освітньо-виховних процесів всіх видів навчальних закладів освітньої системи України. Серед них виокремлюються протиріччя між:

– рівнями розуміння педагогічної майстерності в педагогічних колективах вищих закладів педагогічної освіти і реальними результатами, що не відповідають: рівню інституційних вимог до якості підготовки суб'єктів учіння; сутності суспільно-доцільної діяльності; культурній традиції передавання відповідних знань та вмінь, індивідуальних здібностей; досвіду суб'єктів творчого міжособистісного спілкування; особливостям виконавства педагогічної дії;

– наявною кількістю досліджень з педагогічної майстерності та нехтуванням належної уваги до психолого-педагогічного розуміння теорії і практики педагогічної майстерності, необхідності її використання всіма предметами педагогічного циклу;

– необхідністю опанування загальнодержавної системи стандартів з підготовки педагогічного персоналу з урахуванням глобалізації євроінтеграційного освітнього простору і відсутністю відповідної узгодженості у власній системі психолого-педагогічних підходів до розвитку особистісних параметрів педагогічної дії кожного педагога, розвитку його педагогічної майстерності;

– об'єктивною необхідністю майстерного виконання різновидів педагогічної дії та недостатньою усвідомленістю використання цих навиків за педагогічною трибуною в процесі учіння та виховання учнівської і студентської молоді;

– збереженням методичних надбань сталих педагогів-новаторів, майстрів педагогічної дії, і сучасним поглядом на розвиток інноваційних авторських педагогічних методико-технологічних систем;

– створенням самобутніх методико-технологічних систем обдарованими педагогами-майстрами і недостатньою поінформованістю широкого педагогічного загалу в їх практичному застосуванні;

– універсальними освітніми, практично-творчими можливостями педагогічної майстерності і обмеженим усвідомленням, тлумаченням та використанням її у відповідних навчальних планах педагогічних ЗВО.

Для ефективного виконання педагогічних функцій сучасному педагогу важливо усвідомлювати структуру педагогічної діяльності, її основні компоненти, педагогічні дії й професійно важливі уміння й психологічні якості, необхідні для реалізації. Основний зміст діяльності викладача ЗВО включає виконання декількох функцій – навчальної (учіння), виховної, організаторської, дослідницької. Ці функції завжди існують в єдності, хоч у багатьох педагогів одна із них може домінувати над іншими. Професіоналізм викладача виявляється в умінні бачити і формувати педагогічні задачі на основі аналізу педагогічних ситуацій і знаходити оптимальні способи їх вирішення. Тому однією з важливих характеристик педагогічної діяльності є її творчий характер, зумовлений рівнем розвитку педагогічної майстерності як системи професійних компетентностей, обсяг яких і складають перераховані компоненти педагогічної діяльності.

У процесі організації практичної професійно-педагогічної підготовки майбутнього викладача ЗВО у вищих педагогічних закладах освіти домінантного значення варто приділяти створенню можливостей моделювання реального педагогічного процесу, включення студента – майбутнього викладача у цей процес як суб'єкта, який оволодіватиме основними прийомами організації власної педагогічної діяльності, а звідси – отримуватиме професійну здатність до аналізу шляхів саморозвитку.

Одним із найважливіших компонентів педагогічної діяльності-дії є організація педагогом ситуацій успіху.

Можна з упевненістю стверджувати про те, що значну роль у підтримці ситуації успіху відіграють прийоми, яким має навчитися майбутній педагог:

- постійне використання позитивного естетичного (емоційно-почуттєвого) складника на рівні прекрасного, піднесеного, рідше – комічного;

- словесна підтримка;

- «прихований педагогічний інструментарій» (мова йде про своєрідний опосередкований вплив – непомітну допомогу, словесну інструкція тощо);

- «авансування» або «колективна радість» (реалізація потреби в емоційно-почуттєвих зв'язках з іншими суб'єктами творчої дії). Правильне використання системи стимулювання і заохочення дозволяє педагогові організувати навчально-виховний процес із постійним забезпеченням успіху. Саме в цьому аспекті й виявляється вищий рівень педагогічної майстерності, що включає в себе такі компоненти (показники рівня опанування педагогічної діяльності-дії):

- використання стимулювання вихованця, що виявляється у відмові від монологічної, монотонної манери викладання навчального матеріалу, у «свобідній» поведінці викладача в аудиторії чи на онлайн-занятті;

- використання інтересу з допомогою захоплюючого початку, маловідомого цікавого факту, оригінального чи парадоксального формулювання проблеми (комунікативна атака);

- педагогічно умотивоване підведення підсумків заняття чи його окремої частини;

- використання пауз або невербальних засобів комунікації (погляду, міміки, жестів);

- використання системи позитивних, а можливо й негативних естетичних підкріплень;

- постановка позитивних питань-підказок і заперечних підкріплень;

- постановка проблемних питань, що підводять студентів до узагальнення вивченого матеріалу;

- використання задач дивергентного типу з метою стимулювання творчої активності;

- визначення зосередженості уваги, рівня включення студентів у розумову діяльність за зовнішніми ознаками їхньої поведінки тощо.

Враховуючи вищезазначене, особливої гостроти, виходячи з умов домінування цифрової освіти, змішаного формату навчання у ЗВО, набуває здатність викладачів ЗВО застосовувати доцільний стиль професійно-педагогічного спілкування.

Варто відзначити, що психологиня І. Тодорова підкреслює: педагогічно ефективні стилі спілкування в своїх емпіричних критеріях багато в чому співпадають з діалогічним спілкуванням. Це спілкування полягає у визначенні певної рівності позицій викладача з вихованцями, тобто у визначенні й прийнятті активної ролі вихованця у процесі навчання й виховання, у взаємності впливу, в здатності вихователя бачити «світ очима вихованця» [84, с. 10].

Існує безліч підходів до визначення поняття «*Стиль педагогічного спілкування*»:

1. «*Стиль педагогічного спілкування* – стійка система способів і прийомів, які застосовує викладач під час взаємодії зі студентами. Особистісні якості викладача визначають стиль спілкування зі студентами. Стиль спілкування залежить передусім від ставлення викладача до студентів» – доводить Н. Пустова [66].

2. Більшість українських дослідників орання оптимального стилю професійного спілкування викладача пов'язують із рівнем оволодіння навиками комунікативності. Слушною є думка О. Фенчик про те, що педагог має усвідомлювати: головна відповідальність за успіх комунікації покладена саме на нього як фахівця, який може і повинен знайти вихід. А звідси – **комунікативність** – це професійно-особистісна якість педагога, що характеризується потребою у спілкуванні, здатністю легко вступати у контакт, викликати позитивні емоції у співрозмовників, відчувати задоволення від спілкування [56, с. 19].

Причому, на переконання О. Френчик, педагогічне спілкування є різновидом ділового спілкування. Це комунікативна взаємодія викладача (вчителя) зі студентами (учнями), їхніми батьками й колегами, спрямована на оптимізацію освітньої діяльності. Вона передбачає встановлення педагогом контакту з аудиторією, оцінювання наявної ситуації, пізнання учнів (чи студентів) і організацію впливу на них, обмін інформацією, переживаннями та способами дій, а також управління власною професійною поведінкою [56, с. 21].

А звідси – О. Френчик, як і більшість теоретиків, послуговується визначенням стилю, введеним свого часу В. Кан-Каликом: **стиль педагогічного спілкування** – це індивідуально-типологічні особливості взаємодії педагога й учнів; сукупність індивідуальних особливостей, способів і характеру здійснення педагогічної взаємодії [56, с. 33].

3. Досить цікавими, на наше переконання, є наукові підходи до розроблення поняття стилю педагогічного спілкування, запропоновані Ю. Уваровою, яка відзначає: ефективність міжособистісної взаємодії вчителя та учнів суттєвим чином пов'язана з притаманним педагогу стилем професійного спілкування. Тому стиль спілкування – це спосіб комунікативної поведінки з педагога з вихованцями [85, с. 3].

Власне Ю. Уваровою доведено, що у рамках особистісного підходу **стиль спілкування** визначається як індивідуально стабільна форма комунікативної поведінки людини, яка проявляється в будь-яких умовах взаємодії

Стиль педагогічного спілкування розуміється не лише як сукупність стабільних у часі, трансситуаційних способів, прийомів та експресивних проявів спілкування педагога, а й як його особистісне надбання, що є результатом професійного самовизначення та само актуалізації [85, с.8].

4. Заслужують на увагу наукові пошуки щодо визначення поняття стилю педагогічного спілкування, запропоновані О. Берестенко. Саме для викладацької професійної діяльності доцільним, на наш погляд, є підходи до визначення **професійного стилю спілкування** як стійкої системи методів, способів та прийомів, що використовуються у професійній взаємодії, і залежить від особистісних якостей і параметрів ситуацій у професійному спілкуванні [6, с. 65].

Імпонує, що О. Берестенко в основу професійного стилю спілкування вкладає загальне ставлення до людини і професії. Воно може бути: активно-позитивним, пасивно-позитивним, ситуативно-негативним, стійким негативним:

- *Активно-позитивне* ставлення до співрозмовника характеризується діловою реакцією на діяльність співрозмовника, взаємодопомогу у важку хвилину, співпрацю, відчуттям потреби у неформальному спілкуванні. Вимогливість у поєднанні із зацікавленістю викликає довіру, розкутість, комунікабельність.

- *Пасивно-позитивне* ставлення визначається установою лише на суто ділові стосунки, звідси – сухий, офіційний тон, брак емоційного забарвлення взаємин, що збіднює спілкування й гальмує творчий розвиток, співпрацю, співтворчість.

- *Негативне* ставлення до людей навіть у репліці «Як мені ти набрид», нестійкість позиції, який підпадає під вплив своїх настроїв і переживань, створює підґрунтя для виникнення недовір'я, замкненості й таких форм самоствердження, як лицемірство, брутальність, викликаючи негативне ставлення до себе, до суспільства [6, с. 66].

5. І. Радомський, ведучи мову про культуру і стилі професійно-педагогічного спілкування викладачів військових закладів освіти, переконливо обґрунтовує індивідуальний стиль педагогічного спілкування викладача від якого залежить не тільки ефективність педагогічної діяльності, її вплив на інтелектуальний та особистісний розвиток курсантів, але й морально-емоційне самопочуття, задоволеність собою та своєю діяльністю, професійне зростання самого викладача [68].

6. Найбільш повним і науково-прийнятним для розуміння етимології поняття «Стиль педагогічного спілкування», з огляду на професійну діяльність викладача вищого закладу освіти є наукові підходи Л. Савенкової, яка дає таке визначення: **стиль спілкування** — це сукупність методів взаємодії з партнером/партнерами, що втілюючись у певних формах та маючи відповідний характер реалізації, сприяють створенню міжособистісних відносин [64, с. 32].

Принагідно слід відзначити, що існує в психолого-педагогічній літературі безліч класифікацій стилів професійно-педагогічного спілкування викладача зі студентами, однак, на переконання Л. Савенкової, найприйнятніша для розуміння класифікація стилів будується на симбіозі різних наукових підходів.

Зокрема, викладачу вищого педагогічного закладу освіти варто звернути увагу на класифікую стилів, розроблену С. Братченком:

1. **Діалогічний стиль** – орієнтація на рівноправне спілкування, засноване на взаємній повазі та довірі, орієнтація на взаєморозуміння, взаємну відкритість і комунікативне співробітництво, прагнення до взаємного самовираження, розвитку, співпраці.

2. **Авторитарний стиль** – орієнтація на домінування у спілкуванні, прагнення «придушити» особистість співрозмовника, підкорити його собі, «комунікативна агресія», когнітивний егоцентризм, вимога «бути зрозумілим», очікування згоди з власною позицією, небажання розуміти співрозмовника, неповага до чужої точки зору, орієнтація на стереотипне спілкування, комунікативна ригідність.

3. **Маніпулятивний стиль** – орієнтація на використання співрозмовника та всього процесу спілкування у своїх цілях, для отримання різного роду вигоди, ставлення до співрозмовника як до засобу, об'єкта своїх маніпуляцій, прагнення зрозуміти співрозмовника, щоб отримати потрібну інформацію, в поєднанні з власною скритністю, нещирістю, орієнтація на «хитрість» у спілкуванні.

4. **Альтероцентричний стиль** – добровільна «центрація» на співрозмовникові, орієнтація на його цілі та потреби, безкорисливе жертвування своїми інтересами, цілями, прагнення зрозуміти запити іншого з метою їх найбільш повного задоволення, але байдужість до розуміння себе з його боку, прагнення сприяти розвиткові співрозмовника навіть на шкоду власному розвитку та добробуту.

5. **Конформний стиль** – відмова від рівноправ'я у спілкуванні на користь співрозмовника, орієнтація на підпорядкування силі авторитету, на «об'єкту» позицію для себе, орієнтація на некритичне «порозуміння», відсутність прагнення до дійсного розуміння й бажання бути зрозумілим, спрямованість на наслідування, реактивне спілкування, готовність «підлаштуватися» під співрозмовника.

6. **Індиферентний стиль** – ставлення до спілкування, за якого ігнорується його сутність і проблематика, домінування орієнтації на «суто ділові питання», «відхід» від спілкування як такого [64, с. 36-37].

Для викладачів ЗВО, які прагнуть ефективно організувати комунікативну взаємодію саме в цифровому освітньому середовищі дуже важливим є вміння володіти гнучким стилем спілкування, добре орієнтуватися в ситуації спілкування, вміти адекватно оцінити себе та інших, розуміти підтекст спілкування, розуміти емоційний стан іншого та вміти приводити свій емоційний стан у відповідність із вимогами ситуації, вміють використовувати вербальні та невербальні засоби спілкування у формі, яка є доступною рівню партнера по спілкуванню, володіти технікою впливу на партнера по спілкуванню, вміти створити обстановку, яка була б найсприятливішою для ефективної взаємодії [78].

Більш розлога характеристика стилів професійно-педагогічного спілкування представлена в роботах Н. Соболя, яка, спираючись на підходи Р. Люсьєра виокремлює чотири провідні стилі:

1. **Автократичний стиль спілкування.** Йому властивий високий ступінь спрямованості на задачу й низький – на стосунки. Особа, що його використовує сама ініціює й контролює перебіг процесу спілкування, вимагає повного підкорення з боку партнера, не зважає на його думки та почуття. Автократичний стиль передбачає, що партнер по спілкуванню володіє невеликою кількістю інформації та низьким рівнем можливостей в порівнянні з іншою стороною. Він також передбачає високий ступінь закритості у стосунках між партнерами по спілкуванню.

2. **Консультативний стиль,** що демонструє високий ступінь спрямованості на задачу й такий же високий ступінь спрямованості на стосунки. Особа, що його використовує, ініціює спілкування жорсткою постановкою завдання та контролює процес його виконання, одночасно мотивуючи партнера своєю компетентністю в даному питанні та увагою до його думок та зауважень. Цей стиль характеризується закритістю у стосунках, спрямованих на задачу, але відкритістю у почуттях партнерів.

3. **Партнерський стиль** спілкування. Він характеризується низькою спрямованістю на задачу та високою спрямованістю на стосунки та зазвичай використовується, коли особа хоче допомогти іншій у вирішенні певної проблеми чи, навпаки, хоче, щоб їй допомогли. Зазвичай інша сторона володіє високим ступенем поінформованості щодо питання та високим рівнем можливостей для його виконання. Партнерський стиль передбачає високий рівень відкритості у спілкуванні.

4. **Стиль невтручання,** що демонструє низький рівень спрямованості на задачу й такий же низький рівень спрямованості на стосунки. У даному стилі спостерігається високий рівень відкритості у спілкуванні, передбачається також, що партнер по спілкуванню володіє дуже високим рівнем поінформованості та можливостей для вирішення проблеми, і тому на нього покладається вся відповідальність, а особа, які ініціює спілкування погоджується з будь-яким кінцевим рішенням [78].

Якщо здійснити комплексний аналіз вищеназваних стилів, то постає дилема: всі вони можуть стосуватися процесу керівництва діяльністю студентів. Дійсно, під час педагогічного спілкування викладач здійснює керівництво студентами. А звідси, на переконання І Гайдаржи, потрібно розрізняти стилі педагогічного спілкування і стилі керівництва взаємодією зі студентами, виокремивши шість основних стилів керівництва:

● **автократичний (самовладний стиль керівництва),** коли викладач здійснює одноосібне управління колективом вихованців, не дозволяючи їм висловлювати свої погляди і критичні зауваження, педагог послідовно пред'являє до студентів вимоги та здійснює жорсткий контроль за їх виконанням;

- **авторитарний (владний)** стиль керівництва характеризується вираженою владністю, директивністю дій, єдиноначальністю в прийнятті рішень, систематичним контролем за діями студентів. Процес спілкування виявляється жорстко регламентованим, загнаним в формально-офіційні рамки. Чітко розрізняються ролі: педагог - вихованець, якого навчають. Ідеал останніх – дисциплінований виконавець. При цьому стилі викладач допускає можливість для студентів брати участь в обговоренні питань навчального або колективного життя, але рішення, в кінцевому рахунку, приймає викладач відповідно до своїх налаштувань;

- **демократичний стиль** характеризується словами «спільна творчість» і «дружнє ставлення». Діяльнісно-діалогова схема цього спілкування ставить педагога і учня в паритетне становище, коли ставляться загальні цілі і спільними зусиллями знаходяться рішення. В його основі лежить щирий інтерес до особистості партнера по спілкуванню, до аудиторії в цілому, шанобливе ставлення до кожного, відкритість контактам. Найбільш переважні такі якості, як самостійність, ініціативність, творчий підхід до справи. Цей стиль передбачає увагу і врахування викладачем думок студентів, він прагне зрозуміти їх, переконати, а не наказувати, веде діалогічне спілкування на рівних;

- **стиль ігнорування** характеризується тим, що викладач прагне, якомога менше втручатися в життєдіяльність учнів, практично усувається від керівництва ними, обмежуючись формальним виконанням обов'язків передачі навчальної та адміністративної інформації;

- **конформний стиль** проявляється в тому випадку, коли викладач усувається від керівництва групою студентів або йде на поводу їхніх бажань;

- **непоследовний, алогічний стиль** – викладач в залежності від зовнішніх обставин і власного емоційного стану здійснює будь-який із названих стилів керівництва, що веде до дезорганізації і ситуативності системи взаємин викладача зі студентами, до появи конфліктних ситуацій [78].

Для того, аби детально визначити оптимальний стиль професійно-педагогічного спілкування викладача зі студентами в умовах дистанційного, очного чи змішаного навчання, важливості набуває експериментальна робота щодо визначення викладача з точки зору його комунікативних здібностей. Такий науковий експеримент був проведений О.Листопад. Причому, як ідеться в описі результатів експериментальної роботи, більшість респондентів (51,61% контрольної групи і 32,26% експериментальної групи) вважала, що завдання їхнього викладача – швидко розповісти тему і все. Деякі студенти (41,94% контрольної групи і 41,94% експериментальної групи) все ж вважали, що їхній викладач – співучасник спілкування, який приваблює до себе. Більшість згодні (48,39% контрольної групи і 48,39% експериментальної групи) з тим, що їх викладач відповідає таким якостям особистості, як творчість, активність, контактність, безкорислива чуйність, емоційне сприйняття студента, як партнера по спілкуванню, прагнення до взаєморозуміння.

Проте (41,94% контрольної групи і 41,94% експериментальної групи) віддали перевагу таким якостям особистості їхнього викладача, як прагнення до домінування, орієнтація на «виховання – примушування», агресивність, відсутність педагогічного такту. Стільки ж (41,94% контрольної групи і 41,94% експериментальної групи) опитуваних вважали, що їхній викладач холоднокровний, відчужений, відсторонений, замкнутий та байдужий до студентів. Для деяких опитуваних важливо не тільки, що говорить викладач, але й як він говорить [44].

Щодо визначення оцінки стилів педагогічного спілкування викладача з боку студентів, автори експерименту отримали такі результати:

– в більший мірі негативним студенти вважають спілкування-залякування (51,61% контрольної групи і 32,26% експериментальної групи). Однакова кількість опитуваних (41,94% контрольної групи і 41,94% експериментальної групи) вважає, що стилі педагогічного спілкування викладачів відрізняються та в той же час це зовсім не так, а п'ять із опитуваних просто не звертали на це уваги. Крім анкети студентам було запропоновано вибрати групу особистих параметрів, які відповідали б їхнім Викладачам [44].

В цілому, О. Листопад справедливо доводить, що *стиль спілкування викладача є рухливою системою засобів освітньої дії, націленою на вирішення професійних завдань*. Власне було встановлено наступне:

1. Різні форми стилю педагогічного спілкування визначаються рівнями сформованості структурних компонентів спілкування і характером їх співвідношення.

2. Для педагога, що практикує **спілкування-дистанцію**, характерне поверхнєве або ситуативне сприйняття вихованців, байдужість до їхнього внутрішнього емоційного стану, стандартизоване звернення, неадекватне конкретній ситуації.

3. **Спілкування-залякування** реалізує поверхнєве сприйняття, байдуже відношення і неадекватну поведінку.

4. Педагогів, що практикують **спілкування-загравання**, характеризує поверхнєвий рівень сприйняття дитини при зацікавленому відношенні до їхнього емоційного стану і при адекватній поведінці, але без проєкції на майбутній розвиток професійної взаємодії.

5. **Спілкуванню на основі дружньої прихильності** властиве глибоке розуміння внутрішнього світу студента, зосереджене відношення до її емоційного стану і адекватну, з проєкцією на майбутнє, поведінку. У співвідношенні структурних складових явно переважає емоційний компонент.

6. **Спілкування на основі захопленості спільною творчою діяльністю** характеризується тими ж рівнями розвитку структурних компонентів, що і спілкування на основі дружньої прихильності, але в співвідношенні останніх провідна роль належить компоненту гностики [44].

Який же оптимальний стиль професійного спілкування слід обрати викладачу у взаємодії зі студентами, зокрема при організації різних форм освітнього процесу? Нові форми комунікації, відповідно до викликів сучасності досить ґрунтовно розглядають С. Гарьковець і Л. Волченко, висвітлюючи проблеми методології та теорії спілкування у педагогічному процесі [19].

Науковці доводять тезу про те, що професійний комунікатор повинен мати не тільки власний стиль спілкування, що є ефективним інструментом його самопрезентації, самовираження, а й уміти встановлювати дієвий контакт з партнерами за будь-яких обставин. Педагог вищих закладів освіти повинен створювати таку атмосферу комунікативної взаємодії, за якої студенти отримують можливість до саморозвитку та в них виникає спільність особистісних смислів. Повинна відбуватись синергія пошуку смислів, оскільки саме смисли можуть відкривати душу людини, а не просто напружувати її мозок. У смислів завжди є майбутнє, оскільки вони стають містком переходу в наступний день. Пошук смислів та їхнє відкриття завжди спрямовані вперед, оскільки смисли минулого знаходяться на звалищі історії. Отже, сучасним студентам необхідні нові смисли, що відповідають потребам саме майбутнього [19, с. 54-55].

Організуючи процес спілкування у сучасних вищих закладах освіти, на переконання С. Гарьковець і Л. Волченко, на перший план виступає роль викладача як мотиватора, оскільки одним з ключових мистецтв педагога – мистецтво опанування через мотивацію уваги вихованця. Друга роль викладача ЗВО – навігатор, який повинен у морі інформації допомагати студенту знайти те, що йому потрібно, щоб він був спроможним вдосконалювати себе. Третя роль – комунікатор. Якщо викладач не має здібності до спілкування, якщо він не володіє мистецтвом комунікації та пов'язаними з ним співпереживаннями, емпатією, якщо він не може ідентифікуватись зі студентом, стати на його позицію та подивитися на світ його очима, то він ніколи не стане для такого вихованця справжнім наставником. У сучасного викладача зараз, як ніколи, повинен бути розвиненим не тільки раціональний інтелект, але й емоційний. Емоційний інтелект – це спроможність розпізнання емоцій та мотивів іншої людини, а отже роль викладачів із розвиненим емоційним інтелектом тільки буде зростати [19, с.60-61].

Серед провідних складників комунікативної компетентності педагога ЗВО варто, на переконання С. Гарьковець і Л. Волченко виділити:

1. *Врахування сучасного розвитку цифрових технологій.* Цифрові технології відкривають як нові великі можливості (спілкування на великих відстанях, спілкування з великою аудиторією, можливість використання великої кількості наглядного матеріалу, можливість залучення до навчального процесу вчених, фахівців з різних сфер наукового знання тощо), так і нові джерела ризиків (можливість утручання в навчальний процес сторонніх осіб, небезпека хакерських атак,

послаблення невербальних аспектів спілкування, нівелювання «живого» спілкування між викладачем та студентами тощо).

2. *Цифровізація освітнього процесу.* На шляху «оцифрування навчання» Викладачі ЗВО мають долати як власний суб'єктивний с упротив, так і супротив колег і батьків студентів. Наприклад, викладач, який використовує нестандартні підходи до викладання дисциплін, зокрема з використання сучасних ІКТ (наприклад, розробляє відеоуроки, де проводить їх у формі виконання репу або рок-пісень), може бути не підтриманий тими колегами, які тримаються за старі «аналогові» методи викладання, до того ж такий викладач може піддаватися не тільки мобінгу з боку колег, а й босингу, коли керівництво закладу.

3. *Знання та навички роботи в соціально-цифрових мережах.* Опанування ІКТ з метою розуміння, як у їхніх структурах і на підставі наявного соціокультурного капіталу здійснюються впливи в процесі комунікативної взаємодії, що зумовлюють формування та розвиток уявлень, переконань, інтересів, відносин та особистісної автономії індивідів.

4. *Розвиток медіаграмотності.* Остання визначається як сукупність здібностей, навичок та вмінь, що дозволяють індивідам аналізувати, оцінювати та створювати повідомлення в різних медійних контекстах. Медіаграмотність необхідна для того, щоб навчитися критично мислити, уживати інформацію раціонально, розпізнавати точку зору комунікатора або автора повідомлення, відповідально підходити до створення власних повідомлень, усвідомлювати роль засобів масової інформації в тому соціокультурному просторі, у якому перебуває людина [19, с. 61-66].

Але майбутній викладач ЗВО чи викладач-практик має глибоко усвідомити, що професійна кваліфікація сучасного науково-педагогічного працівника містить такі складові:

- спеціально-предметну компетентність;
- психолого-педагогічну компетентність;
- комунікативну компетентність;
- соціокультурну компетентність [70].

М. Ріпак, стверджує, що саме в професійному спілкуванні науково-педагогічного працівника можна виокремити два взаємопов'язані компоненти:

– по-перше, це загальні принципи (основа) спілкування, що його закладають характер суспільного ладу, наслідування цінностей минулого, у яких реалізується педагогічна діяльність науково-педагогічного працівника, єдина мета і завдання навчання та виховання;

– по-друге, його індивідуальні принципи (основа) спілкування, громадянська позиція, стиль спілкування – сукупність конкретних прийомів і засобів, які науково-педагогічний працівник доцільно, залежно від конкретних умов і можливостей навчання та виховання, реалізує у своїй діяльності на основі власних знань, професійного досвіду, здібностей і вмінь.

Педагогічне спілкування має бути проникнутим життєрадісністю, гуманністю, людяністю й оптимізмом. Воно виконує такі функції:

1. Взаємопізнання науково-педагогічних працівників і студентів; обмін думками, почуттями та інформацією.

2. Організація та здійснення різноманітних і багатогранних навчально-виховних заходів.

3. Самовираження, самовизначення і самоутвердження учасників цього процесу [70].

Оптимальне педагогічне спілкування, на переконання М. Ріпак, це спілкування, яке створює найкращі умови для розвитку мотивації студента, творчого характеру діяльності, для формування його особистості, забезпечує сприятливий психологічний клімат, запобігає створенню психологічних бар'єрів, дозволяє максимально використовувати у навчальному процесі особистісні та професійні якості науково-педагогічних працівників. Для науково-педагогічного працівника з високою культурою спілкування характерними є:

- оптимальність вимог;
- педагогічний оптимізм;
- емоційний відгук;
- формування колективних форм стосунків, взаємин у колективі у навчально-виховному процесі;
- створення атмосфери доброзичливості [70].

Щоб спілкування зі студентами було конструктивним викладачеві, на переконання А. Панькевич, необхідно досконало оволодіти психолого-педагогічною культурою спілкування, а саме:

– знати психологію студентського віку та особливості конкретної студентської аудиторії;

– об'єктивно оцінювати поведінкові реакції, комунікативну активність окремих студентів;

– вміти швидко організувати аудиторію і привернути її увагу до змісту заняття;

– вибирати такий спосіб своєї поведінки, який найкраще б відповідав особливостям і психічному стану студентів;

– володіти прийомами стимулювання інтелектуальної ініціативи й пізнавальної активності студентів, організації діалогічної взаємодії;

– своєчасно коригувати свій комунікативний задум відповідно до реальних умов педагогічної взаємодії;

– аналізувати процес спілкування, встановлювати співвідношення мети, засобів і результатів комунікативної взаємодії [54].

В основу стилю спілкування викладача покладено його загальне ставлення до студентів і професійної діяльності в цілому.

Воно може бути активно-позитивним, пасивно-позитивним, ситуативно-негативним, стійким негативним. Якщо у педагога стабільне активно позитивне ставлення до студентів, то він виявляє ділову реакцію на їхню діяльність, допомагає у важку хвилину, відчуває потребу в неформальному спілкуванні. Вимогливість у поєднанні із зацікавленістю викликає у студентів довіру.

Пасивно-позитивне ставлення викладача визначається установкою лише на вимогливість та суто ділові стосунки, які можуть забезпечити успіх у навчанні. Звідси – сухий, офіційний тон, брак емоційного забарвлення взаємин, що збіднює спілкування і гальмує творчий розвиток вихованців [54].

В теорії педагогічної майстерності серед типових стилів педагогічного спілкування можна виділено такі:

1. **Спілкування на підставі захоплення спільною творчою діяльністю.** Основою цього стилю є єдність високого професіоналізму та морально-етичних настанов педагога.

2. **Спілкування на основі дружнього ставлення.** Дружня прихильність – найважливіший регулятор як спілкування взагалі, так і ділового педагогічного спілкування зокрема. Це емоційно-психологічний стимулятор розвитку і плідності взаємин педагога з вихованцями на основі дружби й захопленості спільною справою.

3. **Спілкування – дистанція.** Цей стиль притаманний як досвідченим педагогам, так і початківцям. Його суть полягає в тому, що в системі взаємин педагога і студентів роль обмежувача відіграє соціальна дистанція. Вона є педагогічно доцільною, оскільки студент і викладач мають різний соціальний статус і кожен реалізує свої специфічні соціально-рольові функції. Дистанція в педагогічному спілкуванні є показником провідної ролі педагога та ґрунтується на його авторитеті.

4. **Спілкування-залякування.** Цей стиль пов'язаний із невмінням організувати продуктивне спілкування на основі захопленості спільною діяльністю.

5. **Спілкування-загравання.** У цьому стилі спілкування проявляється намаганням викладача завоювати дешевий авторитет у студентів, що суперечить вимогам педагогічної етики [58, с. 123-127].

Оптимальним стилем спілкування викладача ЗВО є спілкування, що ґрунтується на захопленості викладача і студентів спільною діяльністю, відображає саму специфіку формування особи фахівця у ЗВО і взаємодію соціально-етичних установок педагога і навиків професійно-педагогічного спілкування, що втілює у собі.

Проте, більшість сучасних теоретиків і практиків педагогічної науки схилиються до думки про те, що спілкування в педагогічній діяльності має на меті керувати пізнавальним і виховним процесами. Педагогічне спілкування є часто публічним і вимагає від викладача оперативних рішень і творчої імпровізації. Воно має бути емоційно комфортним і спрямованим на розвиток особистості студента.

Важливо створити умови для розкриття особистості кожного студента. На думку О. Рудоман і Ю. Якімчук, комунікативні завдання педагога ЗВО можна сформулювати, виходячи з трьох сторін спілкування (перцептивної, інтерактивної, інформаційної):

- сприймання та розуміння студента як особистості, що розвивається, і суб'єкта навчальної діяльності;
- організація взаємодії зі студентами, колегами;
- досягнення адекватного розуміння інформації, що передається викладачем [72]

Власне О. Рудоман і Ю. Якімчук, досліджуючи вплив помилок на психологічний стан студентів, акцентують увагу на тому, що найефективнішим стилем професійно-педагогічного спілкування викладача ЗВО є **довірко-діалогічний стиль**. Цей стиль вирізняється контактністю викладача, педагогічним оптимізмом. Він проявляється в поєднанні вимогливості й довіри до студентів, відкритості в спілкуванні, у прагненні до взаєморозуміння та співпраці. Саме цей стиль потребує індивідуального підходу в процесі вирішення педагогічних проблем, уміння швидко імпровізувати під час спілкування, орієнтації на дискусію, обговорення. Такий педагог чутливий, у нього розвинуто почуття гумору, досить висока й адекватна самооцінка, він прагне до професійного та особистісного зростання.

Разом із тим, іншим за ефективністю є **альтруїстичний стиль** спілкування. Далі слідує **рефлексивно-маніпулятивний стиль**. Четвертим за ефективністю є **конформний стиль**, а п'ятим – **пасивно-індиферентний**. Ще менш ефективним – **авторитарно-монологічний стиль**, який характеризується намаганням домінувати, нетерпимістю до наявності в когось власної точки зору, що не збігається з точкою зору викладача. І найменш ефективним стилем педагогічного спілкування є **конфліктний стиль**. У цьому випадку викладач песимістичний, дратівливий, скаржиться на ворожість і невірність студентів [72].

Кожен викладач ЗВО має сформувати власний, неповторний стиль професійно-педагогічного спілкування. Це, на думку Н. Добіжі, процес природний і необхідний, але кожен педагог повинен працювати над своєю особистістю, що є надзвичайно важливим в процесі педагогічного спілкування. Щоб педагогічне спілкування було ефективним і сприяло розвитку у вихованців інтелектуально-пізнавальних мотивів, викладач повинен мати певні особистісні якості і володіти певними професійними здібностями [24].

Для ефективного професійно-педагогічного спілкування найбільш значущими є конструктивні і комунікативні здібності, оскільки конструктивні здібності виявляються в створенні творчої робочої атмосфери на занятті, організації спільної діяльності, в умінні побудувати освітній процес так, щоб він сприяв досягненню заданої мети розвитку і саморозвитку вихованців.

Комунікативні здібності виявляються в організації на занятті доброзичливого педагогічного спілкування, яке стимулює у студентів прагнення до пізнання нового. Якщо викладач ЗВО оволодіє цими здібностями, буде задіяний так званий компенсаторний механізм, який полягає у опорі на свої переваги, найкращі якості, які компенсують і долають негативний вплив інших особливостей особистості. Таким чином утворюється більш гармонійна система властивостей індивідуальності [24].

Аби викладачу ЗВО обрати доцільний стиль професійно-педагогічного спілкування, необхідно, як стверджує Н. Добіжа, реалізувати компенсаторний механізм вирішенні цієї проблеми. Звернувшись до теоретичних Б. Уілкінсона, який вивчав принципи та методи педагогічного спілкування та викладання, можна стверджувати: основним фактором, який перешкоджає успішному спілкуванню викладача і студентів є **сухість стилю викладання**, який, згідно опитування учнів усіх вікових категорій, включає:

- монотонність;
- недостатність ентузіазму;
- передбачуваність;
- одноманітність;
- відсутність залучення до розмови;
- недостатня ілюстративність;
- неохайний зовнішній вигляд;
- відсутність зорового контакту;
- відсутність або недостатність жестикуляції [24].

Опираючись на концепцію Б. Уілкінсона, Н. Добіжа виділяє сім основоположних принципів, які в першу чергу спрямовані на пошкваллення та підвищення динаміки стилю спілкування:

1. *Стиль – це засіб, за допомогою якого викладач доносить зміст предмета до студента.* Тобто стиль, в першу чергу, визначає як донести зміст до студента так, щоб його засвоєння було максимально ефективним, щоб викликало інтерес та зацікавленість у вихованців. Тобто, не так важливо який матеріал розповідає викладач – цікавий, чи не цікавий, а яким чином він це робить.

2. *Стиль – це основне, що визначає байдужість чи зацікавленість студентів.* Тобто, не зважаючи на психологічні особливості, темперамент викладача, стиль його спілкування може викликати у студентської аудиторії як інтерес, так і нудьгу. Дуже часто можна спостерігати, як аудиторія нудьгує, коли їй викладають надзвичайно цікавий матеріал. Такий самий результат можна спостерігати і тоді, коли між викладачем і студентами надзвичайно дружні відносини. Що ж тоді навіює на вихованців нудьгу? Вони не просять більш дружніх відносин з викладачем, або цікавішого матеріалу, їм не подобається суха, бездіяльна манера спілкування.

3. *Стиль викладання знаходиться в компетенції викладача.* Лише він може і повинен управляти манерою своєї поведінки. Це ще один фундаментальний принцип, який стверджує, що лише від самого викладача залежить манера його спілкування, лише в його компетенції, як зацікавити та зосередити вихованців.

4. *Характер викладача впливає на професійний стиль його спілкування, але його індивідуальний стиль визначається роллю, яку він для себе обирає.* Цей принцип надзвичайно важливий, адже його усвідомлення впливає на ступінь відповідальності викладача за стиль та рівень свого спілкування та викладання. Якщо викладач відповідно до свого темпераменту буде говорити флегматично, монотонно – це не викличе інтересу у студентів. Тому потрібно, навіть всупереч своїй природі, застосовувати жести, міняти тон та інтонацію, тобто грати певну роль. Педагог – це вже роль, адже вихованцям він потрібен в певній іпостасі, і лише від педагога залежить, наскільки вдало він зіграє свою роль.

5. *Стиль спілкування і манера викладання визначаються предметом занять, кількістю слухачів, обставинами та віком вихованців.* Усі ці фактори конкретизують, яку саме роль повинен грати викладач. Він повинен сам стати жвавим, трохи пустотливим та надзвичайно винахідливим. Стиль – це зброя, яка здатна регулювати поведінку інших і завдання викладача навчитися правильно регулювати її застосування та максимально використовувати свою роль педагога як засіб впливу на людей.

6. *Стиль непостійний і його можна і варто міняти в залежності від реакції аудиторії.* Як же зрозуміти, що стиль педагогічного спілкування обраний правильно? Викладачу ЗВО варто поглянути на студентів, щоб отримати відповідь. Якщо їхня увага спрямована на нього, очі зацікавлені, значить стиль обраний відповідно, про це свідчать також міміка і жести студентів. Але для викладача надзвичайно важливо навчитися правильно оцінювати реакцію аудиторії на свій стиль викладання і поведінки.

7. *Стиль спілкування – це уміння, яким можна оволодіти шляхом усвідомлення і практики.* Кожна людина, незалежно від свого віку, статусу, свого відчуття у певній ролі, предмету, який вона викладає, може себе переробити та вдосконалити шляхом усвідомлення та практики. Існують чотири основні причини неефективного стилю педагогічного спілкування, які вимагають усвідомлення:

1. *Незнання.* Багато викладачів ЗВО навіть не підозрюють про існування стилю педагогічного спілкування.

2. *Страх.* Велика кількість викладачів просто бояться залишатись вічна-віч з аудиторією.

3. *Невпевненість,* коли викладач виправдовує себе, що хотів би зробити, та не може, тобто не вірить у власні сили.

4. *Байдужість.* Викладач ЗВО втрачає натхнення до своєї справи, і йому цілком байдужий результат його діяльності [16].

Таким чином, вибір оптимально стилю професійно-педагогічного спілкування викладача слід формувати як в процесі професійної підготовки, так і під час подальшої професійної діяльності, усвідомивши психологічні перешкоди у спілкуванні, які піддаються корегуванню і подолання яких стає основним завданням викладачів у їхньому прагненні до ефективного стилю педагогічного спілкування.

§ 5. Творчий задум лекційного (практичного) заняття: в чому його суть.

Працюючи в цифровому освітньому середовищі, викладачі ЗВО для впливу на інтелект, волю й почуття своїх вихованців вдаються до різного роду творчості. Взагалі **педагогічна творчість** – це один з видів людської діяльності, спрямований на розв'язання творчих педагогічних завдань, для якої потрібна об'єктивні (соціальні, матеріальні) і суб'єктивно особистісні умови (знання, вміння, творчі здібності) і результат якої характеризується новизною, оригінальністю, особистісною і соціальною значущістю, а також прогресивністю [55].

Професійна діяльність педагога, на переконання Н. Стельмах, за своєю природою і змістом є творчою, такою, що поєднує науку і мистецтво. Тому педагогічна діяльність — творчий процес. Творчість – це процес створення чогось нового на основі перетворення пізнаного: нового результату або оригінальних шляхів і дій його отримання. Основними характеристиками творчості є новизна і перетворення.

Педагогічна творчість – процес створення і перетворення особистості вихованця [55, с. 22].

Для аналізу феномену педагогічної творчості, як невід'ємного складника педагогічної майстерності, слід, на наше переконання звернутися до витоків підготовки майбутнього викладача ЗВО у педагогічних закладах освіти. Варто відзначити, що сучасні дослідники педагогічної науки, розглядаючи різні етапи професійної підготовки викладача, звертають увагу на прорахунки кафедр гуманітарного профілю, передусім, педагогіки, у розвиткові світоглядних основ духовного світу провідного суб'єкта педагогічної дії. Не сформованість морально-етичних, естетичних, інтелектуальних, артистично-мовних і артистично-мовленнєвих аспектів педагогічної позиції педагога характерна для багатьох випускників педагогічних навчальних закладів, зокрема в магістратурі. Це пов'язано, передусім, з тим, що сучасний педагогічний університет, не дивлячись на зміни, що відбулися в соціально-педагогічній ситуації, продовжує функціонувати як освітня, а не освітньо-виховна система. Необхідність ціннісної переорієнтації цілей з учіння на учіння-виховання актуальна у вищій школі так, як і в загальноосвітній.

Фактично початковий етап учіння в педагогічному вузі є продовженням професійно-особистісного самовизначення, пошуку власних смислів професійно-педагогічної дії, тому підміна ціннісно-смыслового самовизначення студентів 1–2 курсів лише інформаційним насиченням є необґрунтованим, і, правдиво, шкідливим. У цьому відношенні ефективним методом учіння студентів є аналіз педагогічних ситуацій, в тому числі й із позиції певної ролі (учня, його батьків, журналіста, директора, учителя і та ін.).

Імітація дозволяє штучно відтворювати умови реальної педагогічної дії, поставивши майбутнього педагога перед необхідністю осмислювати життєву проблему як педагогічну, враховуючи наслідки будь-якого рішення, завбачаючи можливі зміни в дитині й бажані зміни в самому собі, як професіоналі.

Імітаційні засоби дозволяють: по-перше, діагностувати можливі професійні утруднення в майбутнього педагога на початковому етапі його професійної підготовки; по-друге, надавати йому кваліфіковану адресну допомогу у вирішенні ймовірних професійно-педагогічних проблем (проекувати ситуацію успіху); по-третє, включати його в сам процес професійного розвитку, вироблення своєї педагогічної позиції.

Дослідники звертають увагу на те, що збагачення життєвого досвіду людини відбувається за рахунок соціального характеру змісту сюжету імітації, з одного боку, ініціювання включення особистості в соціальні відношення через задані ролі й умови стимулювання виконання ряду дій при допомозі соціальних проб, з іншого. При цьому під соціальними пробами розуміється послідовність дій, пов'язаних з виконанням спеціально організованої соціальної діяльності на основі послідовного вибору адекватного ситуації способу поведінки. Отже спроба – це частина реальної дійсності, що вимагає від людини певних соціальних дій й готовності до здійснення соціальних дій самостійно.

Отже, імітація в професійній підготовці може бути представлена професійними пробами у соціокультурному контексті. Ситуації, що складають зміст професійних проб, умовно можуть розділятися за характером обраних дій на декілька груп. До першої можна віднести дії, що вимагають включення в соціально обумовлені професійно-педагогічні відношення. До другої – що вимагають орієнтирів поведінки в професійно-педагогічній дії. До третьої – що вимагають комунікативної компетентності при побудові взаємовідношень з іншими учасниками педагогічного процесу. І, нарешті, до четвертої – які вимагають вирішення типової суперечності при педагогічній взаємодії.

Саме в цьому контексті творчість має стати тим наріжним каменем, який чомусь нівелюється у системі підготовки майбутнього викладача до педагогічної дії. Здійснення творчого задуму – велика й напружена робота, яка потребує участі та піднесення всіх сил людини, максимальної зосередженості її свідомості на предметі творчості.

Ця зосередженість буває настільки високою, що працівник, захоплений завданням, не помічає, що відбувається навколо нього. Зосередженість потребує участі пізнавальних і вольових сил людини. Систематична наполеглива і напружена робота є визначальною умовою успіху творчості. За цієї умови найчастіше виникають такі моменти творчого піднесення, які називаються натхненням і за наявності яких особливо успішно знаходяться нові способи розв'язання завдань, виникають нові та продуктивні ідеї тощо. Натхнення характеризується напруженням усіх сил працівника і виявляється в емоційному захопленні предметом творчості та продуктивній роботі над ним.

Якщо вести мову про викладача ЗВО, який повсякчас працює зі студентами чи то у змішаному форматі організації навчального процесу, чи то в традиційному – очному, то проблеми творчого підходу до розв'язання нагальних питань учіння і виховання стають пріоритетними. Причому, творчість викладача ЗВО стає домінантною основою його педагогічної майстерності.

Творчість, як переконує Л. Костюченко – це діяльність, яка породжує щось нове, раніше не відоме на основі осмислення вже нагромадженого досвіду та формування нових комбінацій знань, вмій, продуктів. Творчість має різні рівні. Для одного рівня творчості характерне використання вже відомих знань та розширення меж їх використання; на іншому рівні створюється зовсім новий підхід, який змінює звичний погляд на об'єкт чи галузь знань.

Як специфічний вид людської діяльності творчість погляд із «новизною» характеризується і «прогресивністю». Справжня творчість гуманна за своєю природою оскільки спрямована на розвиток та саморозвиток особистості, культури суспільства [35].

Більшість сучасних теоретиків і практиків педагогічної науки переконують у тому, що творчість – це діяльність, результатом якої є щось якісно нове, неповторне, оригінальне та суспільно значуще, а її специфіка полягає в тому, що об'єктом педагогічної творчості є особистість вихованців, а результатом – формування цієї особистості; на педагогічну творчість впливають фактори, які важко прогнозувати. Ю Кучерява, аналізуючи інноваційні процеси в творчій діяльності вчителів, виділяє основні рівні досягнення високого творчого результату учіння й виховання:

■ **рівень самосвідомості** – включає оцінку власних можливостей, яка може виражатись в усвідомленні свого покликання у житті. Це передбачає володіння такими якостями: упевненість у власних силах, готовність до ризику, відсутність побоювання розкрити власні ідеї суспільству, контролювання емоцій, здатність до фантазії і відхилення від стереотипів. Педагогічна творчість, зазвичай, здійснюється в умовах публічної діяльності, тому успіх за таких умов здебільшого залежить від уміння керувати власним емоційним станом.

Викладач ЗВО повинен вірити в себе, власні здібності, талант, прагнути до втілення в собі людського ідеалу, збагачувати зміст власного «Я», застосовуючи при цьому набутий досвід, а іноді покладатися й на інтуїцію. За умови такої впевненості педагога в нього повірять і студенти;

■ **рівень професіоналізму**, що ґрунтується на оптимальних знаннях і вміннях, які є обов'язковими в педагогічній діяльності, і залежить від здібностей та теоретичної підготовки викладачів ЗВО. Власне педагогічного працівника можна вважати творчим, якщо йому притаманні певні педагогічні здібності, які розглядають як «індивідуально-психологічні здібності людини, що відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою її успішного виконання»;

■ **рівень самореалізації**, оскільки творчу індивідуальність викладача характеризує передусім потреба в самореалізації. Відомо, що вона займає провідне місце серед вищих потреб людини. Творча самореалізація є зовнішньою формою професійно-педагогічної культури викладачів ЗВО як відкритої системи його цінностей. Потреби, мотиви, інтереси, цілі – це частина особистісної творчої самореалізації. Найістотніші обмеження в самореалізації педагогів – спотворене розуміння місії викладача, фрагментарне уявлення про студента, недостатнє сприйняття інших (крім себе) учасників освітнього процесу. Сучасному педагогу варто усвідомити рівень професійних вимог, аби спрямувати свою діяльність на творчу самореалізацію. Вагомими чинниками, які спонукають викладачів до самореалізації, є аналіз власної професійної діяльності порівняно з передовим педагогічним досвідом, участь у різноманітних конкурсах і програмах, що сприяє творчій активності педагога;

■ **рівень самоосвіти**. Самоосвіта життєво необхідна кожній сучасній людині для її самореалізації. Це сприяє намаганням творчого зростання викладачів, що полягає в засвоєнні, оновленні, поширенні та поглибленні знань. Самоосвіта педагога не повинна зводитись до відновлення знань, якими він оволодів у ЗВО, – йдеться про ознайомлення з новітніми дослідженнями, самооцінку і самоаналіз власних можливостей, якостей, результатів професійної діяльності. Сучасний викладач ЗВО має розуміти: бути професіоналом – означає перебувати в постійному творчому пошуку, розвитку, самовдосконаленні [39].

Щоб лекційне, семінарське чи лабораторно-практичне заняття стало нестандартним, у ньому були присутні елементи творчості й креативності викладача, варто скористатися порадами досвідчених педагогів-практиків щодо підготовки таких занять.

Викладачу вищої школи, який працює в умовах дистанційного навчання, використовуючи сучасні цифрові технології, потрібно повсякчас враховувати такі моменти:

1. Перед лекцією чи практичним заняттям слід перевірити, чи все потрібне на місці, чи немає непотрібних предметів біля комп'ютера тощо.

2. Раціонально використовуйте кожну хвилину лекції чи семінару. Не витрачайте багато часу для перевірки засвоєних знань. Використовуйте різні форми перевірки. Вводьте систему взаємоперевірки.

3. Поясніть студентам мету, завдання лекції. Коли пояснюєте новий матеріал, намагайтеся вичленити проблеми, пропонуйте студентам вирішувати їх самостійно.

4. Не поспішайте виправляти помилки студентів, особливо на семінарських та лабораторно-практичних заняттях. Краще, якщо їх виправлять одногрупники.

5. Намагайтеся організувати самостійну роботу студентів на занятті, пропонуйте їм більше писати, розв'язувати прикладів.

6. На онлайн-занятті чи під час очного проведення заняття кожен студент має бути задіяний, до кожного шукайте індивідуальний підхід.

7. Під час використання комп'ютерної техніки, мобільних телефонів, презентаційних матеріалів не марнуйте час, намагайтеся використовувати засоби навчання ефективно.

8. Під час організації самостійної роботи, усних відповідей не квапте вихованців.

9. Звертайте увагу на виховні аспекти лекції чи семінару: працездатність, бережливість, зібраність.

10. Пам'ятайте: кожне заняття у ЗВО не повинно бути схожим на попереднє [61].

Викладач ЗВО, який прагне реалізувати творчий задум своєї розповіді на лекційному чи практичному занятті повинен усвідомити, що безумовними якостями діяльності творчого по-справжньому педагога також є:

- безперервний науковий пошук;
- активна інтелектуальна діяльність;
- майстерне володіння інноваційними педагогічними методиками;
- гнучкість і швидкість мислення у складних педагогічних ситуаціях;
- висока культура поведінки і мови [11].

Серед безлічі критеріїв творчої педагогічної діяльності викладачів сучасних ЗВО, В. Ватаман виокремила такі показники, що слугують певним дороговказом для усвідомлення творчого задуму будь-якої педагогічної діяльності-дії:

1. Бачити нову проблему у зовнішньо знайомій ситуації, знаходити варіантні шляхи її вирішення.

2. Здатність розробляти принципово нові підходи до навчання, виховання і розвитку студентів.

3. Здійснювати добір педагогічних дій у конкретній педагогічній ситуації.

4. Модернізувати зміст, форми, методи та засоби навчально-виховного процесу, передусім задля мети розвитку творчих можливостей студентів, їхніх обдарувань та задатків.

5. Комплексно використовувати у професійній діяльності сукупність теоретичних знань та практичних навичок.

6. Реалізовувати у практичній діяльності принципи педагогіки співробітництва.

7. Оригінально конструювати освітній процес.

8. Проявляти гнучкість у процесі вибору оптимального управлінського рішення нестандартних ситуацій.

9. Проводити систематичний самоаналіз власної професійної діяльності, науково-дослідницької роботи, досвіду своїх колег тощо [11].

Даючи характеристику творчому задуму, як домінантному складнику педагогічної майстерності викладача, М. Лещенко стверджує: «Учитель доброзичливо ламає стіну відчуження, говорить слова, що знаходять відлуння у дитячих душах. І тоді між учителем і учнями наче пробігає якийсь струм, що єднає їх, творить одне, нерозривне ціле. Уміння зачаровувати учнів, захоплювати їх навчальним матеріалом, подавати інформацію в яскравій емоційно-образній формі – це велике щастя для вчителя, це найвищий прояв його педагогічної майстерності» [43].

Творчість викладача має стати основою психолого-педагогічної взаємодії зі студентами, оскільки, це вияви вищого рівня педагогічної майстерності. Творчий задум заняття, на переконання М. Лещенко, передбачає пошук шляхів підвищення позитивного енергетичного потенціалу поля пізнавальної активності. Йдеться про мобілізацію психічних (інтелектуальних і почуттєво-емоційних) ресурсів кожного студента, їхню організацію на навчання. Важливо пам'ятати, що психічна енергія кожної людини множиться від радісної, мажорної, творчої праці, легше долаються труднощі, вищі почуття душевного комфорту. Головне завдання викладача полягає не стільки в безпомилковому вивченні і в точній передачі змісту навчального матеріалу (краще за педагога це зробить комп'ютерна програма), як у вмінні «одягнути» суху інформацію «у живий одяг слова», яскраві барви і трепетні почуття, зробити її привабливою і особливо значущою для студента [42, с. 65-67].

ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ ВИКЛАДАЧАМ ЗВО ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Порада 1.

Як викладачу ЗВО майстерно подолати страх, тривожність, зневіру під час проведення занять в умовах воєнних дій

Українське Міністерство охорони здоров'я на тлі масованих ракетних ударів Росії по території України зауважує, що постійна небезпека неабияк впливає на психічний стан українців. А звідси – викладачі ЗВО мають бути готовими до організації педагогічної взаємодії зі студентами під час оголошення сигналу «Повітряна тривога».

Професійні фахівці, психологи радять: найперше варто пам'ятати – зараз в Україні боятися повітряних тривог, ракетних атак – не просто нормально, а природно, адже загроза періодично виникає й може бути реальною. Проте важливо навчитися за можливості опановувати цей страх так, щоби він не пронизував усе ваше життя, не переростав у паніку та не провокував вас на деструктивні дії або ж небезпечну бездіяльність [99].

Викладач, який працює зі студентами повинен дотримуватись таких правил:

1. У кожного має бути розроблений план дій на випадок небезпеки. Слід поцікавитися, де є найближче сховище, продумати маршрут ще до того, як виникне сигнал повітряної тривоги.

2. За першого сигналу тривоги не нехтуйте ним, а прямуйте в укриття, зробіть усе максимально можливе, щоби подбати про власну фізичну безпеку.

3. Якщо ви опинилися в ситуації, коли можливості пройти в сховище немає, намагайтеся опанувати себе та мислити раціонально.

4. Якщо ж виникають невідповідні до ситуації панічні реакції – опанувати себе можуть допомогти техніки заземлення.

5. Техніки заземлення можна використовувати самостійно в зручному для вас місці. Вони ефективні у випадку будь-яких станів емоційної нестабільності: сильному хвилюванні, страху, роздратуванні, гострому емоційному болю та в кризових ситуаціях.

Причому, психологиня Т. Сіренко рекомендує наступне: «Якщо на вас «накотили» безпорадність та страх, що ви «нічого не контролюєте», дуже важливо повернути собі відчуття, що є щось у вашому житті, на що ви все ж можете вплинути. Спробуйте виконати таку вправу.

Зверніть увагу на свої стопи (як я стою на землі і вона мене тримає, дає мені опору) та сконцентруйтеся на диханні. Просто спостерігайте за тим, як ви вдихаєте і видихаєте, вдихаєте і видихаєте. Далі спробуйте змінити темп дихання (наприклад, уповільнити його або зробити глибшим). Вам це вдається? Отже, дихання – це те, на що ви можете впливати у своєму житті» [99].

Разом із тим, можна також спробувати виконувати вправи на нормалізацію дихання: покладіть руки на живіт і під час вдиху уявляйте, що надуваєте кульку, яка розташована в середині живота. Під час видиху здувайте кульку. Це дасть змогу заспокоїти вегетативну нервову систему. Ще більшого ефекту можна досягти, якщо довжина видиху буде вдвічі довшою за вдих. Наприклад, вдих – 1–2–3, видих – 1–2–3–4–5–6. Цю вправу варто робити кілька разів на день [99].

Але, як показує практика, у багатьох викладачів ЗВО, які перебувають на занятті зі студентами з'являються такі реакції, як хвилювання, паніка, страх і тривога, а також фізіологічні прояви – тахікардія, пітливість тощо. Тут варто використати поради практикуючого психолога О. Конєва, який розробив покрокову інструкцію, що допоможе викладачу побороти страх і невпевненість. Власне тривога та страх, які виникають під час сирени, на переконання О. Конєва, – це нормально. Вони слугують природним захисним механізмом, щоб ми згурпувалися та приймали необхідні рішення, уникали небезпеки, йшли у бомбосховище. Внутрішнє напруження можна і потрібно використовувати на благо, щоб зменшувати тривогу і не тримати це в собі [101].

Викладач ЗВО, аби побороти страх має врахувати такі поради:

1. **Обов'язково прямувати в укриття.** Це найкращий варіант уникнення небезпеки, не слід нехтувати сигналами повітряної тривоги. Насправді слід радіти, що ви чуєте попереджувальний сигнал, бо у вас є час вжити необхідних заходів. Набагато гірше, якщо ви не знаєте, в який момент можна очікувати обстрілу.

2. **Не потрібно боротися зі страхом, якщо він адекватний.** Є реальна загроза вибухів, тому не треба думати, що ваша тривожність ненормальна. Використайте це напруження для потрібних дій, дістаньтеся до найближчих безпечних місць.

3. **Прийміть ситуацію такою, якою вона є.** Не завжди є можливість піти в бомбосховище – наприклад, ви в цей час перебуваєте з групою студентів у парку і поруч немає укриттів чи перебуваєте у власній квартирі під час онлайн-заняття. У такому разі усвідомте, що ви зробили все можливе, що від вас залежало, і накручування себе не поліпшить ваш психологічний стан.

4. **Думайте раціонально.** Якщо поруч із вами немає важливих об'єктів інфраструктури, то ризик потрапляння набагато менший. Так, стріляють і по житлових будинках, але зазвичай у прифронтових зонах. Поміркуйте, скільки

приблизно будинків в Україні взагалі та яка реальна ймовірність, що влучать саме у те місце, де ви знаходитесь.

5. **Контакт із близькими.** Під час сигналу повітряної тривоги, як правило, заняття припиняються і викладач про це повідомляє студентам, залишаючись почасти на самоті, або в колі рідних. Обійміть рідних, подзвоніть родичам чи друзям, якщо вам важко переживати страх. Навіть під час обіймів з домашніми улюбленцями виділяється гормон окситоцин, який посилює відчуття безпеки.

6. **Думайте на перспективу.** Поміркуйте, як ви можете підвищити свою безпеку. Якщо ви орендуєте квартиру, то, можливо, є сенс обрати більш спокійний район, будинок з паркінгом або поруч із метро/укриттям. Якщо ви живете у власній квартирі, то попіклуйтеся, щоб підвал був відкритий вчасно, зберіться з мешканцями та займіться цим питанням [101].

Повітряні тривоги – це наша нова реальність. Щоб надалі бути продуктивною людиною, професійно виконувати посадові обов'язки, майстерно і виважено здійснювати освітню діяльність, продовжувати радіти життю та зберегти своє психологічне здоров'я, необхідно адаптуватися до нових умов.

А як заспокоїти студентів? Викладач ЗВО повсякчас має бути готовим до того, аби психологічно підтримати студентську групу чи окремого студента під час повітряної тривоги. Для цього, практикуючі психологи, лікарі-психотерапевти, корекційні педагоги пропонують такі поради:

1. **Розібратися із власним станом (станом викладача).** Перш ніж заспокоювати студентів, варто звіритися з власним станом. Педагоги самі мають бути спокійними – від рівня спокою викладача залежить, наскільки студент може заспокоїтися. Психологиня А. Швець радить завчити фрази: «Я бачу, що тобі страшно, я розумію це. Чи можу я тебе обійняти зараз?»; «Зараз лунає повітряна тривога і чути вибухи ракет, це дуже страшно. Але я поруч і ми разом впораємося з цим» [98].

2. **Зосередитися на диханні.** Можна зосередити студента на диханні такими фразами: «Дихай разом зі мною», «Дихаймо разом», «Поспіваймо разом».

3. **Заспокійливі препарати.** Але без лікарського призначення не рекомендовано давати вихованцю будь-які медичні препарати, зокрема й заспокійливі.

4. **Свіже повітря.** Регулярні фізичні вправи можуть бути корисними для подолання тривоги, заняття такими видами діяльності, як ходьба на свіжому повітрі, йога для студентів або будь-які інші вправи, які їм подобаються, можуть допомогти зменшити стрес і сприяти відчуттю благополуччя [98].

Реалії життя такі, що викладач ЗВО має навчитися контролювати свій власний стан тривожності. Беззаперечно, що кожна людина, країна якої бере участь у війні, хоче уважно стежити за новинами про бойові дії та поточні події. Але водночас важливо звернути увагу на те, як це впливає на фізичне та емоційне здоров'я невільного свідка війни. Професійні психологи дають кілька порад, як уникнути тригерів і впоратися з тривою:

Порада 1. «Відключитись» від інформації, що може стати тригером тривоги чи нападу паніки. Варто уникати певних тем, слів або фраз, які можуть викликати тривогу чи стрес. Треба скоротити час перегляду новин по ТВ чи в Інтернеті, якщо вони викликають занадто сильні негативні емоції.

Порада 2. Обмежити час, витрачений на перегляд новин про війну. За допомогою гаджетів легко отримувати інформаційні бюлетені та майже щохвилинні сповіщення про останні новини. Проте, це може легко перетворитися на занадто великий обсяг інформації. Отож варто вимкнути оновлення на деяких сайтах новин, залишивши лише вкрай необхідні – наприклад, повідомлення від Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) та/або повідомлення місцевої влади.

Порада 3. Треба бути вкрай обережним із використанням соціальних мереж. Окрім основного висвітлення новин, постійне оновлення або перегляд додатків соціальних мереж, щоб побачити нові погляди на висвітлення війни, може спричинити інформаційне перевантаження. Важливо зазначити, що людина також можете потрапити під вплив фейкових новин або дезінформації. Натомість треба бути активним щодо типу контенту, який споживає користувач. Слід вибирати максимально надійні джерела новин – сайти, де практично всі фейки блокуються модераторами. При необхідності слід видалити на своєму смартфоні деякі програми.

Порада 4. Сприймати невизначеність як даність. Щоб впоратися із занепокоєнням або стресом, який може викликати війна, варто зосередитися на тому, що людина може контролювати. Почуватися невпевнено такій ситуації є цілком нормальним. Щоб боротися зі стресом, який викликаний невизначеністю, треба дбати про своє здоров'я, зменшити вплив негативних новин і намагатися контролювати свої емоції.

Порада 5. Дотримуватися здорового способу життя. Треба регулярно займатися фізичними вправами, добре харчуватися і намагатися спати достатню кількість часу. Щоб відволіктися від стресу чи хвилювань, варто спробувати зайнятися тим, що приносить задоволення. Якщо людина почувається самотньою, варто звернутися до друзів та родини [97].

Зі студентами, особливо із першокурсниками потрібно говорити про війну та повітряні тривоги, виходячи із психопедагогічних компетентностей викладача ЗВО. Майбутній викладач має отримати необхідні знання та вміння, аби допомогти вихованцям справитися з негативними емоціями і переживаннями.

Порада 2.

Психологічне налаштування студентів на розмову під час перебування в укритті чи оголошення сигналу «Повітряна тривога»

В теорії та методиці педагогічної майстерності варто звернути пристальну увагу на формування вмій і навичок майбутніх викладачів, які організують процес навчання в умовах війни, оскільки студенти, безумовно, мають певний досвід перебування в бомбосховищах та укриттях, але було б помилкою вважати, що такий досвід допоможе молоді бути спокійними та врівноваженими в будь-якій ситуації. Особливо якщо стане дійсно страшно, а це може трапитися коли завгодно. Варто відзначити, що редактори інтернет-видання «На урок» розробили дієві поради для педагогічних працівників, які можна використати у системі формування психолого-педагогічних компетентностей майбутніх викладачів ЗВО, зокрема навчитися правильно організовувати взаємодію зі студентами під час перебування в укритті чи сигналів «Повітряна тривога» [69]. Потрібно кожному, хто прагне працювати в подальшому зі студентською молоддю чітко усвідомити, що паніка – завжди ірраціонально. Вона може накрити в будь-який момент, а звідси – корисно розуміти, як її вгамувати чи попередити.

Серед основних порад, що допоможуть викладачу ЗВО справитись із кризовою ситуацією можна виділити такі:

Порада 1. Проговоріть план дій. Студенти, особливо молодших курсів, мають чітко розуміти, що саме, коли та як роботи. Слід домовитися, що після сигналу тривоги вихованці мають взяти тривожні рюкзаки та спокійно, без шуму і зайвого поспіху, піти за вами в укриття. В укритті вони мають розміститися на заздалегідь визначених місцях та чекати подальших інструкцій викладача.

Порада 2. Стежте за тим, як почувають себе студенти. Знаходження в укритті вже само собою є стресом для багатьох: замкнутий та не надто привітний (зазвичай) простір може погано вплинути на самопочуття не лише студента, а й дорослого. Тому будьте уважні та стежте за поведінкою і самопочуттям вихованців. Частіше запитуйте, чи все добре, як вони себе почувають, що ви можете зробити, аби допомогти. Ваші учні бачитимуть, що вам не все одно, що ви теж хвилюєтеся за них, що ви поруч, і так їм буде набагато легше. Якщо ж ви бачите, що щось пішло не так, що хтось із молодих людей у ступорі чи на грані паніки, покличте на допомогу колегу чи медичного працівника.

Порада 3. Відповідайте на запитання. Не потрібно боятися обговорювати емоційний стан. Так, студентам може бути страшно та неприємно знаходитися в укритті, але якщо ви уникатимете розмови про це, навряд їм стане легше.

Звісно, вестися на провокацію та починати детально обговорювати, що відбуватиметься, якщо люди, наприклад, опиняться під завалами, не варто, але й зовсім уникати складних питань – теж не вихід.

Порада 4. Скористайтеся порадами спеціалістів. Організація UNICEF Ukraine опублікувала Порадник для вчителів, у якому ви знайдете дієві рекомендації щодо проведення часу у бомбосховищі активно і з користю. Також стануть у пригоді поради, розроблені експертами Міністерства охорони здоров'я разом із дитячою та сімейною психологинєю Світланою Ройз. Зокрема, майбутнім викладачам слід самими опанувати техніки психоемоційної саморегуляції та навчитися показувати їх студентам.

Порада 5. Якщо ви бачите, що студенти групи знервовані, важливо не допустити паніки. Тож зіграйте на випередження та запропонуйте їм виконати кілька вправ, що допоможуть заспокоїтися:

Вправа «Бурулька»

Попросіть студентів встати, заплющити очі та підняти руки вгору. Нехай спробують уявити, що вони – бурульки, а для цього напружать усі м'язи тіла. Потрібно завмерти в цій позі на 1-2 хвилини та максимально зосередитися на відчуттях. А тепер нехай студенти уявлять, що вийшло сонечко, що під його промінчиками бурулька починає танути, та поступово розслаблюють спочатку кисті рук, потім плечі, шию, тулуб, ноги. Нехай запам'ятають, що відчували під час розслаблення. Виконайте цю вправу разом зі студентами кілька раз, поки вони не заспокояться.

Вправа «Муха»

Попросіть студентів сісти зручніше, руки покласти на коліна, плечі та голову опустити. очі заплющити. Нехай уявлять, що їм на обличчя відчайдушно намагається сісти муха. Вона підлітає то до носа, то до рота, то до очей, то намагається сісти на лоба. Завдання вихованців полягає в тому, аби, задіявши тільки м'язи обличчя та не розплющуючи очей, зігнати надокучливу муху. Викладач керує вправою, називаючи частину обличчя, до якої підлітає комаха. Це чудово розминка, що допомагає відволіктися.

Вправа «Цитрус»

Запропонуйте студентам сісти так, як зручно, покласти руки на коліна, опустити голову та плечі, а очі – заплющити. Тепер нехай спробують уявити, що у правій руці вони тримають лимон / апельсин / лайм / мандарин (узагалі будь-який цитрус, що подобається). Далі вихованці мають почати повільно стискати уявний фрукт і відчутти, як із нього починає витікати сік. Нехай стискають цитрус доти, доки не вичавлять увесь сік. А тепер можна уявити, що в лівій руці також знаходиться цитрус, та повторити вправу. А потім – виконати вправу одразу обома руками.

Вправа «Абстрагування»

Попросіть студентів заплющити очі та зосередитися на навколишніх звуках. Упродовж 1-ї хвилини вони мають прислухатися буквально до всього. Вихованці почують чимало звуків, на які у звичайній ситуації навіть не звернули б уваги, але водночас вони зможуть абстрагуватися від ситуації та зосередитися на своїх відчуттях.

Вправа «Точковий масаж»

Запропонуйте студентам промасажувати вказівними пальцями обох рук ділянки на лобі між бровами, на скронях і за вухами. Ця проста вправа допомагає швидко заспокоїтися та розслабитися. Також можна потерти долоні одну об одну: робіть це доти, доки не відчуєте тепло. Потім ніби «вмийтеся» долонями, промасажуйте мочки вух, розітріть вуха [69].

Для ефективного налаштування на взаємодію під час перебування в укритті цінними для майбутніх викладачів ЗВО можуть стати поради професійної психологині І. Стухляк, яка стверджує: «Війна – це складний період, який важко пережити особливо психологічно. Та це час, коли потрібно намагатись зберегти спокій, знаходити у собі сили, щоб допомагати ближнім та собі, зберегти життя та здобути перемогу. В голові звучить сирена «Увага всім! Повітряна тривога!», перед очима постійні новини про вибухи, жертви, перемоги наших Збройних Сил України, та з іншої сторони в душі жевріє непохитна віра у нашу перемогу і мир» [81]. Досить цінними для майбутніх викладачів, які будуть працювати зі студентами, а особливо під час війни, є вправи, запропоновані психологинею:

Вправа 1 «Потягуньки»

Обов'язково запам'ятайте: як тільки з'являється можливість, то робіть «потягуньки», тобто тягніться вгору. У стані стресу м'язи одразу спазмуються. Аби вийти зі стресу, потрібно м'язи повернути у нормальний стан. У пригоді тут стануть вправи з йоги чи стретчингу.

Якщо перебуваєте в закритому просторі й не можете потягнутися, потягніть пальці рук, ніг, шию. Це допоможе повернути активність префронтальної кори, щоб швидко думати й реагувати.

Вправа 2 «Я – океан»

Уявіть, що ви миттєво виростаєте розміром в океан. Величезними як сонячний промінь чи найвища гора, стаєте дуже високими та широкими по горизонталі та вертикалі. Відчуйте, що за вами – сила вашого роду, країни, військових, досвіду. Відчуйте, який стан приходить. Також можна поставити на заставку телефону фото океану.

У нас є вибір: відчувати себе маленькими склянками води, чого від нас очікують вороги, або – величезними океанами, які можуть вмістити в себе всю тяжкість часу, з якою ми зіштовхнулися [81].

В систему професійної підготовки майбутніх викладачів ЗВО необхідно також вводити поради, розроблені фахівцями міжнародних організацій. Так, ЮНІСЕФ дає певні поради поведінки і комунікування з підлітками, що можуть стати в нагоді під час організації спілкування зі студентами, які знаходяться не зовсім у комфортних умовах укриття чи під час сигналу «Повітряна тривога» [100]:

Порада 1.

Говоріть і слухайте. Знаходьте час та уважно слухайте розповіді студентів про те, що вони відчують і думають. Роз'ясніть відомі вам факти та надавайте вихованцям правдиву інформацію (з урахуванням вікових особливостей) про ситуацію, в якій опинилася країна в цілому та ваша родина, зокрема.

Порада 2.

Дозвольте емоціям бути. Розповідайте про свої почуття та поясніть студенту (студентці), що боятися, переживати, плакати – це нормально. Проте надалі важливо стабілізуватися і відволіктися буденними справами настільки, наскільки це можливо.

Порада 3.

Плануйте майбутнє. Мрійте та плануйте разом, обговорюйте зі студентами, що ви зробите одразу, як настане мир. Такі роздуми та розмови надихають і стабілізують.

Порада 4.

Обіймайтеся. Тактильний контакт вкрай важливий в умовах невизначеності і стресу.

Порада 5.

Подивіться разом улюблені фільми. Це можна зробити навіть перебуваючи в укритті. Обирайте життєствердні фільми, які дарують надію, обговорюйте побачене. Нагадуйте вихованцям, що після найтемнішої ночі настає ранок.

Порада 6.

Хваліть і робіть акценти на досягненнях молодого людини. Відмічайте навіть незначні досягнення. Вселяйте студенту віру у свої сили та пропонуйте підтримку.

Порада 7.

Долучайте студентів до допомоги іншим. Але робіть це за умов максимальної безпеки. Розкажіть своїм вихованцям, як саме можна допомогти, підтримати інших, долучайтеся до допомоги разом з ними. Водночас поясніть студентам, що пріоритетом повинна бути їхня безпека.

Порада 8.

Будьте уважними до змін у поведінці студентів. Зверніться за онлайн-консультацією до психолога, якщо стан вихованця викликає занепокоєння.

Кожному викладачу слід усвідомити: ви незамінна людина в житті молодого людини. Ви для неї опора та острівець безпеки. Бути такою людиною можливо лише за умови, що ваш ментальний стан залишається стабільним та стійким [100].

Порада 3.

Які оптимальні засоби невербального спілкування обрати викладачу в умовах організації дистанційної освіти.

Дистанційне навчання в умовах сьогодення стало достатньо складним викликом як для студентів, так і для викладачів. Ведучи мову про нагальну необхідність професійної підготовки майбутніх викладачів ЗВО до педагогічної діяльності-дії в умовах дистанційного навчання, можна констатувати той факт, що необхідно максимально швидко переорієнтуватися з безпосереднього проведення занять в аудиторіях до віртуального.

Слушно зауважує директор з розвитку персоналу ТОВ «Триглав Інтернешнл», стратегічного партнера Корпорації «Артеріум» А. Єгорова про те, що отримати навички цифрового спілкування довелося всім нам. І це дійсно корисно, адже життя все більше переходить у сферу онлайн і вчитися взаємодіяти на відстані все одно доведеться [27].

Колектив науковців із Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (О. Джевага, Н. Носовець, О. Пискун) [23] звертають пристальну увагу на те, що в процесі професійної підготовки педагогічних працівників необхідно враховувати інноваційні тенденції власне змісту педагогічної комунікації, оскільки зміст педагогічної комунікації (спілкування) полягає в обміні інформацією, цілеспрямованій організації взаємовідносин між педагогом та здобувачами освіти, стимулюванні партнерів по спілкуванню до активної взаємодії, координації дій під час організації спільної діяльності, у встановленні порозуміння між партнерами по спілкуванню, обміні емоціями, здійсненні впливу з метою зміни думок і ставлень партнерів по спілкуванню [23].

Комунікація, як переконують чернігівські колеги, через екран гаджета має важливі психологічні особливості, які необхідно знати і враховувати педагогові для підвищення ефективності спілкування. Якщо в безпосередньому спілкуванні відбувається взаємодія на візуальному, аудіальному та кінестезичному рівнях, то в умовах цифрового простору остання форма стає недосяжною [23].

Здійснюючи дослідження комунікативності в обрисах дистанційної освіти, О. Джевага, Н. Носовець, О. Пискун справедливо відзначають, що «Саме в дистанційному спілкуванні значно втрачають свій вплив невербальні засоби. Для того, щоб ефективно доносити інформацію навчального та виховного змісту, педагог повинен мати розвинену мовну культуру, розбірливу дикцію, володіти великим словниковим запасом» [23]. Спираючись на експериментальні дослідження розвитку комунікативності вчителів, науковцями доведено, що вербальні мовні екстраполяції становлять лише 7 % інформації, яка запам'ятовується людиною, а 93 % змісту інформаційних повідомлень людина сприймає на рівні так званих невербальних або оптико-кінестетичних проявів, тобто в спілкуванні з

учнями вчителі значно більшу частину інформації передають та відповідно сприймають не на рівні того, що промовляється, а з інтонації, темпу мови, міміки, жестів, пантоміміки, пози або положення тіла в просторі, дистанції спілкування, дотиків тощо [23].

Що стосується майбутніх викладачів ЗВО, то на перший план, як показує практика, має висуватися вимога досконалого володіння прийомами і засобами комунікативної довершеності, тобто навчання в магістратурі має бути спрямоване на підвищення ефективності проведення навчальних занять в онлайн-режимі. Майбутнім педагогам ЗВО необхідно знати та досконало володіти невербальними конструктами, що можуть посилити ефективність взаємодії зі студентами, розвивати навички вживати невербальну мову в педагогічній діяльності з урахуванням домінантних репрезентативних систем вихованців.

Наукова школа педагогічної майстерності, що склалася впродовж багатьох років у Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка, досить ефективно працює над розробленням засадничих принципів професійно-педагогічного спілкування, зокрема т.зв. невербаліку. Розроблені М. Носаченко правила і поради невербальної культури спілкування можна поправу екстраполювати у систему професійної підготовки майбутніх викладачів ЗВО, зокрема виокремивши провідні складники невербального спілкування в організації дистанційного навчання [51].

Правило 1.

Для підтримки плідної бесіди на онлайн-занятті необхідно зацікавити співрозмовника. Зацікавленість у предметі обговорення можна помітити за допомогою певних жестів і мімічних ознак. Зацікавлена людина, як правило, недостатньо апелює жестами, намагаючись почути все, що її цікавить. Проте є деякі способи визначення зацікавленості співрозмовника. Така людина намагається бути якомога ближче до джерела інформації, вона нахиляє корпус тіла у бік співрозмовника, зокрема екрану монітора. Перебуваючи у стані глибокого зацікавлення, співрозмовник може злегка відкрити рота або широко розкрити очі – це мімічні ознаки, які стверджують про те, що співрозмовник здивований, захоплений, максимально зацікавлений.

Порада 1.

Якщо ви не помічаєте у студентів зазначених ознак, варто змінити тему розмови, підвищити емоційність, адже тільки зацікавивши вихованців, ви зможете досягти бажаних результатів.

Правило 2.

Досить важливим у налагодженні стосунків зі співрозмовником, зокрема зі студентом, є його схильність довіряти вам. Жести співрозмовника, який довіряє вам, будуть направлені у ваш бік. Будь-який невербальний сигнал, такий, як, наприклад, жест перерахування, співбесідник намагатиметься направити на вас. Під час офлайн-навчання викладачеві необхідно звернути увагу на дистанцію між вами і вихованцем.

Якщо ваш співрозмовник дотримується дистанції до 70 см, це може означати, що він просто не має наміру порушувати правил етикету, або, що співрозмовник недостатньо довіряє вам. Якщо дистанція скоротилась до 50 см, ви можете бути впевнені у тому, що зуміли знайти спільну мову зі студентом. Так, скажімо, дотики, дружнє плескання по плечу, бажання поправити вашу краватку або шарф свідчить про максимальну довіру і готовність допомогти вам. Міміка співрозмовника, який довіряє вам, дуже добродушна. Така людина буде часто вам посміхатись або навіть відверто сміятись, сміливо виражаючи свої емоції. Співрозмовник, який повністю довірився вам, може копіювати ваші жести. Часто це відбувається підсвідомо, через прагнення бути схожим на вас. Якщо до кінця розмови співбесідник перейняв його, можете бути переконаним у тому, що ви знайшли спільну мову зі співрозмовником.

Порада 2.

Якщо ви помітили ознаки довіри з боку співрозмовника, дотримуйтесь цієї ж тактики ведення розмови, міняючи предмет обговорення; намагайтесь зробити ваше взаємне спілкування якомога плідним і насиченим.

Правило 3.

Важливим аспектом у спілкуванні під час онлайн-заняття з використанням цифрових технологій є вміння викладача помічати ознаки недовіри співрозмовника до ваших слів. Найпоширенішими жестами недовіри є схрещені руки. Таким чином людина дає зрозуміти, що не має наміру сприймати інформацію, яку ви надаєте. Співрозмовник може торкатися вух, прикривати рот, почісувати губи. Ще однією ознакою недовіри є заперечне покачування головою, навіть якщо співбесідник вербально погоджується з вами (і це гарно видно на екрані комп'ютера під час лекції чи семінарського заняття). Міміка може видавати скептичну оцінку вашого повідомлення: у такому випадку людина найчастіше уникає відкритого погляду на вас. Співбесідник може скептично посміхатись: один куточок роту піднятий догори, другий – опущений. Така посмішка виникає через іронічне сприйняття слухачем ваших слів.

Порада 3.

Як тільки викладач помітив подібні невербальні сигнали і правильно їх інтерпретував, необхідно змінити свою тактику спілкування: почати говорити правду, або змінити аргументацію для того, що бути більш переконливим, адже виникають ситуації, коли неправда є кориснішою і доцільнішою за правду.

Правило 4.

Для педагогічної діяльності в цифровому освітньому середовищі особливо важливо вміти помічати незацікавленість студентів у предметі вашої розповіді для того, щоб встигнути відновити увагу вихованців до необхідної інформації, з огляду на це доцільно розглянути ознаки байдужості співрозмовника до теми обговорення.

Необхідно, перш за все, домогтися виведення на екран облич студентів (на лекції чи практичному занятті нікнейми, аватарки є неприпустимими), ідентифікувавши їхню особисту присутність, а також звертати увагу на вираз обличчя студентів, жести, позу, на те, як сидить співрозмовник для того, щоб бути переконаним у його зацікавлені. Нудьгуючий, байдужий погляд, апатична поза, витягнуте обличчя, опущена щелепа, ледве опущені повіки – все це ознаки нудьги ваших підопічних. Якщо викладач помітив, що студент позіхає, це може означати його байдужість. Але не потрібно поспішати з висновками: позіхання фізіологічно пояснюється браком кисню у приміщенні, зокрема під час онлайн-заняття, тому, можливо, доцільно буде просто порадити провітрити кімнату. Якщо студент прикриває рукою рота – це може трактуватись як сильне небажання продовжувати слухати викладача. Нудьгуючий студент буде намагатися розважити себе за допомогою всіх предметів, які знаходяться навколо нього. Наприклад, просто вимкнути звук, зробити віртуальний фон, поставивши своє фото і вивівши його на екран, а у цей час займатися більш цікавими, як на переконання студента, справами. Якщо вихованець дуже детально записує за вами, не підіймаючи при цьому голови, скоріше за все він це робить, щоб бодай чимось зайняти себе. Навіть якщо співбесідник задає питання і намагається брати участь в обговоренні, ви можете помітити його незацікавленість через повільний темп мовлення і розслаблену інтонацію у голосі. Прагнення людини завершити розмову виражають такі ознаки: співбесідник постійно дивиться не на екран камери, корпус тіла повернутий в іншу сторону від камери комп'ютера тощо. Щоб виразити свій намір вийти із онлайн-заняття, чи припинити брати участь у груповому чаті у будь-який момент, студент, скажімо може зняти окуляри і покласти їх до футляру.

Викладач має навчитися філігранно помічати: якщо студенту нудно, він намагається прийняти найбільш зручну для нього позу для того, щоб максимально розслабитись. Поза – це показник рівня уваги. Співрозмовник у розслаблені позі не здатен сприймати інформацію.

Порада 4.

Отже, якщо ви помітили вище зазначені ознаки не зацікавлення предметом обговорення на лекційному чи семінарському заняття, варто змінити тему або по-новому її представити учасникам комунікативного акту [51].

Ведучи мову про невербальні засоби спілкування у професійній підготовці майбутніх викладачів ЗВО, варто скористатися порадами фахівців, які останні десятиліття звертали увагу на феномен *«Невербальна культура вчителя»*. Для дистанційної освіти можна виокремити ряд дієвих порад, які рекомендує Д. Щербина у навчальному курсі *«Основи педагогічної творчості та майстерності»* [94].

Дослідниця звертає увагу на те, що невербальні засоби спілкування – це взаємне розміщення співрозмовників, відстань між ними, поза, міміка, жести, напрямок погляду та його зміни.

У педагогічній діяльності знання особливостей зовнішнього вияву емоційних станів, відображених у міміці й пантоміміці, важливе як для правильного розуміння внутрішнього світу студентів, так і для розвитку вміння викладача адекватно передавати своє ставлення [94, с. 5].

То ж виокремимо такі практичні поради для викладачів ЗВО:

Порада 1.

Організуючи онлайн-заняття, викладачу доцільно навмисно керувати своєю мімікою, надавати те вираження обличчю, яке відповідає бажаному іміджу і сприйняттю людиною, з якою ведеться розмова. Найчастіше воно повинне світитися доброзичливістю, діловим настроєм, упевненістю, самовладанням. Керуючи мімікою, намагайтеся використати усі мімічні компоненти обличчя: вираз очей, напрям погляду, особливий малюнок носогубних складок, особливий малюнок складок лоба, загальне положення голови (звичайне, пряме, а не зарозуміло підняте підборіддя чи погляд спідлоба), розріз очей (зміна рухом м'язів повік і до них прилеглих частин, які, у першу чергу, визначають вираз).

Порада 2.

Важливе місце у системі мімічних засобів посідають очі. Візуальний контакт (контакт очей) – це погляд співрозмовників, фіксований один на одному, що означає зацікавленість партнером і зосередженість на тому, що він говорить. Тому викладачу ЗВО важливо навчитися тримати в полі зору всіх студентів. Оптимальний ритм обміну поглядами на дистанційній лекції чи семінарському занятті: індивідуальний контакт очей чергується з охопленням очима студентської аудиторії; саме цим і створюється так зване робоче коло охоплення очима усієї аудиторії; саме цим і створюється так зване робоче коло уваги. Стійкий візуальний контакт свідчить про зацікавленість, відкритість, однак не варто перебирати міру. Занадто стійкий, пильний погляд студент може зрозуміти по-своєму: викладач підозріливий, слідкує за мною, прискіпується до мене.

Порада 3.

Важливим для майбутнього викладача ЗВО елементом невербальної педагогічної техніки є пантоміміка – виражальні рухи всього тіла або окремої його частини. Вона створює загальний образ людини. Не можна забувати про погані звички під час проведення онлайн-заняття: похитування, тупцювання, манеру триматися за спинку стільця, крутити в руках сторонні предмети, почухувати голову, терти носа, триматися за вухо та інше. Важливим тут є самоконтроль викладача, вміння подивитися на себе збоку, очима студентів.

Порада 5.

Ще одним, не менш значущим елементом невербальної поведінки викладача ЗВО є поза. Поза – це положення людського тіла, типове для певної культури, одиниця просторової поведінки людини. Викладачу у взаємодії зі студентами на онлайн-занятті треба пам'ятати, що у кожній його позі проявляється майстерність, професіоналізм, а також ставлення до певної ситуації, до особистості студента. Для активного спілкування поза має бути відкритою. Викладач не повинен схрещувати руки перед камерою.

Щоб створити ефект довіри, він має налаштувати камеру комп'ютера так, щоб було чітко видно аудиторії його обличчя.

Порада 6.

Викладачу необхідно просто знати й враховувати свої індивідуальні особливості: стримувати прояви агресії, гарячкості, контролювати жести невпевненості чи непоступливості тощо. На особливу увагу заслуговує така група знаків мови рухів тіла як жести. Жестикуляція викладача відрізняється від виражальних рухів людини характерних для повсякденної поведінки, насамперед комунікативно виправданістю. Викладач-практик, насамперед на онлайн-занятті, постійно перебуває в центрі уваги студентів, тому жести йому доводиться контролювати. Настрій педагога одразу передається студентській аудиторії, й робота на онлайн-занятті часто залежить від першої хвилини невербального контакту (форми привітання, інтонування першої фрази та інше). Контролюючи жести, майбутній викладач ЗВО повинен навчитися майстерно і невимушено приховати фізичне нездужання, втому чи просто зіпсований настрій, які можуть вплинути на темп та результативність роботи на лекції чи семінарському занятті. Важливо не тільки вміти контролювати свої жести «самовираження», а й розкодувати жести студентської молоді, щоб своєчасно помітити перші ознаки втрати уваги, переключити її, знайти засоби викликати інтерес, зняти психічну напругу, зробити паузу для відпочинку, якщо студенти перевтомилися. Жести самого викладача повинні бути естетичними, бо вони є елементом загальної педагогічної культури, невимушеними, стриманими, доцільними і конгруентними, тобто мають відповідати словесним сигналам. Якщо жести не є конгруентними, то слухачі більше довіряють жестам, аніж словам. При цьому варто враховувати, що жести, як і інші рухи корпусу, найчастіше випереджають хід висловлюваної думки, а не йдуть за нею. Жести викладача не мусять мати фамільярного або вульгарного відтінку, недопустимим є використання жестів жаргонного характеру. Жести викладача з перших хвилин мають створювати певний настрій: плавні, рівномірні жести сприяють встановленню спокійної робочої обстановки. Найкращий жест той, який настільки органічний, що є непомітним.

Порада 7.

Викладач ЗВО освіти, який організовує онлайн заняття, повинен чітко усвідомити важливість власної невербальної поведінки, навчитися практично відтворювати такі важливі елементи педагогічної майстерності:

- перш, ніж розпочати заняття, дайте можливість вашому поглядові повільно «побродити» по екрану монітора комп'ютера. Ви прямо-таки збирайте погляди студентів. Не починайте говорити, тільки-но увімкнувши гаджет;

- під час дистанційного заняття підшукайте собі «позитивно налаштованого» студента. Адже ви нервуватимете ще більше, якщо будете дивитися на студента, який, скажімо, позіхає постійно у вас на лекції, а то й взагалі вас не сприймає. То ж знайдіть собі студента/студентку зі знаком «+», який зацікавлено слухає ваш матеріал.

Цей позитивний контакт із одним студентом автоматично переноситься і на всіх інших;

- слідкуйте за своєю поставою. Вона не повинна посилати негативних сигналів. Уникайте використання сигналу зверхності, а саме – не закидайте голову назад під час вербальної атаки студентів. Бо ця ваша удавана «перевага» над ними чітко вказує на тимчасову втрату самоконтролю;

- відмовтеся від сигналів, що передають такі емоції, як: глузливність (висміювання), ворожість (корпус відведений назад, обидві руки відразливо простягнуті до аудиторії), нудьгу (нерухомий погляд у далечінь, глибокі зітхання, позіхання, споглядання час від часу на годинника), нетерпіння (викладач тарабанить пальцями по столу чи постукує ногою, а це все передається у мікрофон комп'ютера). Усі ці пусті жести годяться для того, щоб відштовхнути від вас студентську аудиторію. Уникайте і тих сигналів, які переносять на вихованців вашу власну невпевненість у собі (викладач сіпається, нахиляє вперед корпус, схрещує руки тощо);

- в жодному разі не крутіть будь-які предмети в руках. Дуже обережно використовуйте такі жести, як постукування вказівним пальцем по столу, погрозові жести (стиснуті в кулаки руки), жести відведення (долонями як бар'єр вперед). Завжди уникайте пустих жестів, приміром, безцільного розмахуваннями руками;

- що стосується міміки, то намагайтеся відкрито дивитися студентам увічі. Коли не хочете виглядати нервовим чи емоційно хитким, уникайте часто прикривати рота, потирати носа чи щоки, стискувати губи, морщити лоба та здіймати брови (це надто видно на екрані монітора студентам і може негативно сприйматися ними в процесі проведення лекції чи практичного заняття) [94, с. 18-19].

Порада 4.

Як викладачу ЗВО правильно обрати вербальні прийоми комунікації під час проведення онлайн-заняття.

Для викладача ЗВО, який проводить лекцію чи семінарське заняття в дистанційному форматі з використанням інтернет-технологій важлива виразна і блискуча індивідуальність, а звідси – до найважливіших рис та професійних навичок, якими повинен володіти викладач, належать: мовленнєва майстерність, безпомилкова дикція, артикуляція, сила голосу й голосоведіння, гучність та орфоепічна виразність мови. Робота над удосконаленням вербальних (мовних) прийомів викладачем, який організовує дистанційне навчання, працює повсякчас перед камерою комп'ютера чи ноутбука сприятиме активізації пізнавальної діяльності студентів.

З позиції змісту майбутньої діяльності, професійне становлення майбутнього викладача ЗВО (присвоєння смислу, відношень і цінностей майбутньої професії) – це нагромадження досвіду вирішення навчально-професійних педагогічних задач, що визначаються специфікою етапу освітньої програми (задач цілепокладання на основі діагностики, організації знання, проектування) і тут важливо усвідомити, що курс «Основи педагогічної майстерності викладача» має стати пріоритетним у системі професійно-педагогічної підготовки, а вдосконалення вербальної комунікації, зокрема її складника – «Техніки мови» (інформаційні уміння) – уможливило володіння мовою, дикцією, диханням, культурою підтримки мовленнєвого апарату, в здоровому, робочому стані. Виходячи з цього, варто запропонувати такі дієві поради:

Порада 1.

Запитайте, чи чують вас студенти, які сидять по той бік екрану; готуючись до лекції чи семінарського заняття, кілька разів запишіть пояснення навчального матеріалу на магнітофон, а потім прослухайте на відстані, скоригуйте силу і польотність власного голосу. Слід пам'ятати: якщо викладач дуже тихо говорить, окремі слова вимовляє нечітко, студентам важко стежити за ходом розповіді.

Порада 2.

Під час онлайн-заняття викладач повинен постійно змінювати тональність свого голосу залежно від змісту матеріалу та видів навчальної діяльності. Якщо у викладача голос надмірно гучний, студенти швидко стомлюються.

Порада 3.

Викладачу слід пам'ятати, що швидкість мовлення на занятті не має перевищувати 40–50 слів за хвилину. З допомогою магнітофона чи диктофона час від часу потрібно перевіряти себе вдома, а на дистанційному онлайн-занятті вдаватися до самоконтролю.

Порада 4.

Під час самоаналізу чітко потрібно виділити найчастіше вживані слова-паразити. Удома підготуйте невеличкий плакат із написом: «Не вживати слів: «е-е-е», «так от», «ну». Непомітно для студентів кладіть його перед собою. Згодом потреба в ньому відпаде.

Порада 5.

Готуючись до онлайн-заняття, перевіряйте з допомогою словника правильність вживання тих чи інших мовних форм. На берегах свого робочого зошита записуйте найбільш складні слова, проставляйте наголоси, робіть підкреслення червоним чорнилом, тренуйтеся удома у вимові окремих слів, виразів. Викладач повинен повсякчас дбати про граматичну правильність і орфоепічну вишуканість літературної української мови.

Порада 6.

Повсякчас піклуйтеся про уникнення насиченості власної мови іноземними словами (кластери, силабуси, стейкхолдери тощо) та складними науковими термінами. Завжди намагайтесь відшукати рівнозначне слово чи вираз рідною українською мовою. У тих випадках, коли певний термін або слово не має точного відповідника в українській мові, зупиніться на поясненні етимології цього слова.

Порада 7.

Намагайтесь не розривати логічної канви своєї розповіді. Якщо хтось порушує дисципліну в чаті, зробіть паузу і зосередьте увагу на конкретному вихованцеві. Це досить непрофесійно, коли викладач перериває свою розповідь час від часу паузами, щоб зробити зауваження студентам, підвищуючи голос, говорить із роздратуванням.

Порада 8.

Виявляйте цілеспрямовану увагу до студента й щирий інтерес до змісту його відповіді, так, ніби ви чуєте це вперше. Не слід викладачу робити так, коли студент на практичному занятті відповідає на поставлене запитання, а викладач у цей час говорить з іншим або намагається змінити налаштування пристроїв.

В цифровому освітньому середовищі викладачу ЗВО слід дотримуватися певного мовленнєвого етикету – правил мовленнєвої поведінки у спілкуванні з колегами, студентами, їхніми батьками. Звідси – можна порекомендувати дотримуватися таких правил:

- володіти правильним, чистим мовленням, різноманітними словесними формулами, складними словосполученнями, умінням конструювати власні висловлювання, послуговуватися правилами мовленнєвої поведінки в типових ситуаціях спілкування;

- який би настрій не був у викладача, на онлайн-лекцію чи онлайн-семінарське заняття він мусить увійти вільним від негативних емоцій, зі світлим і доброзичливим поглядом, налаштованим на студентів та тему заняття;

- загравання зі студентами, як і менторський викладацький тон, недопустимі. Творча, ділова, емоційно динамічна (відповідно до завдань, мети заняття) обстановка ці потребуватиме різноманітного, чистого, емоційно-експресивного мовлення;

- добір слова, словосполучення, фразеологічного звороту має бути вмотивованим, а вимовляти їх слід «відшліфованим» голосом. Правильно обране і використане слово може відразу привернути увагу студентів, викликати необхідну їхню реакцію;

- перше враження про викладача складається з того, наскільки щиро і привітно він вітається зі студентською аудиторією.

Воно може бути хибним, однак молоді люди підсвідомо орієнтуються на свої почуття під час привітання. Мовна культура викладача ЗВО виявляється в його умінні обрати доречну форму привітання чи прощання, що залежить від оточення, в якому він перебуває, віку співрозмовників, стосунків з ними, місця події, конкретної ситуації тощо. За будь-яких умов привітання (прощання) має свідчити про пошану до співрозмовників. Традиційно використовують такі формули привітання: «Доброго ранку!», «Добрий день!», «Добридень!», «Добрий вечір!», «Добривечір!», «Здрастуйте!»; прощання: «До побачення!», «Бувайте здорові!», «Ходіть здорові!», «Прощайте!», «На все добре!», «Усього найкращого!», «До зустрічі!», «Дозавтра!», «До наступної зустрічі!» тощо;

■ досягненню викладачем комунікативної мети сприяє вмотивоване використання модальності висловлення – ставлення до студентів. Її можна виразити граматичними, лексичними, інтонаційними способами. З певним типом мовленнєвого акту співвідноситься відповідна модальність висловлювання: мовленнєвим актам стверджувального типу відповідає раціональне оцінювання педагогом ЗВО змісту висловлювання; експресивним – емоційне; висловлювання-директиви виражають прагнення викладача досягти того чи іншого результату; висловлювання-зобов'язання – намір, готовність зробити щось для співрозмовника. Побудова стратегії мовного спілкування, конструювання власних висловлювань можуть бути найрізноманітнішими;

■ висловлювання може розгортатися як непрямий мовленнєвий акт, при цьому завдання викладача ЗВО полягає у повідомленні студенту про своє ставлення до проблеми і викликанні в нього за допомогою повідомлення необхідної реакції. Намагаючись схилити вихованців до реалізації своїх намірів, викладач має включати у свої висловлювання позитивну оцінку (так звану ідею того, що має бути). Вона може стосуватися очікуваної дії і майбутнього виконавця, наприклад: «Сподіваємося на успішне складання екзаменів»; «Ви, знаю, згодні». Іноді це може прозвучати у формі поради, в якій наголошується, що передбачена дія – в інтересах студентів: «Раджу добре підготуватися до тестування» тощо [38].

Отже, соціальна зумовленість вербальної поведінки викладача ЗВО в умовах дистанційного навчання полягає в етичних вимогах до учасників педагогічної комунікації. Виховна сила його мовлення залежить не тільки від дотримання етичних формул, а й від стійкості моральних норм, якими він керується у вчинках, ставленні до справи, адже він впливає на не лише словом, а й своєю особистістю.

Порада 5.

В чому сутність майстерності цифрового етикету викладача ЗВО?

Проблема цифрового етикету викладача ЗВО наразі досить нагальна. В системі професійної підготовки їй має бути відведено чільне місце, зокрема в курсах та спецкурсах ОПП ЗВО, що спрямовані на формування провідних складників педагогічної майстерності. Існує безліч дефініцій на кшталт «діджитал етикет», «мережевий етикет», «нетікет» та інші.

М. Чікарькова, досліджуючи проблеми інформатизації сфери освіти, акцентує увагу власне на співвідношенні етики та освіти через призму сутності людського досвіду, особливо того, хто навчається і дбаючи про його розвиток [91]. Що стосується викладачів ЗВО, то тут слід виокремити декілька порад, які безпосередньо стосуються майстерності цифрового етикету:

Порада 1.

Викладач має дотримуватися тих же стандартів і норм поведінки, що і в реальному житті. Слід пам'ятати, що за екранами знаходяться студенти. Це основне правило, яке повинно вам завжди допомагати зорієнтуватися. Якщо ви в складній ситуації з точки зору етики, запитайте себе: а що б ви робили в реальних умовах?

Порада 2.

До студентської молоді викладачу слід звертатися на «ви». На віртуальний простір поширюються і звичайні правила ввічливості. Наприклад, звертатись до співрозмовника по імені.

Порада 3.

Месенджери викладачі ЗВО використовують як для неформальних, так і для робочих переписок. Але слід пам'ятати, що у групах, чатах, спільнотах у соціальних мережах мають бути обов'язково межі, які переходити не можна. Є норми інформаційної культури, які діють під час комунікації.

Порада 4.

Відправляючи лінк у професійну групу вищого закладу освіти без жодного слова пояснення на тему, яка є опосередкованою (накази чи загальні рекомендації МОН, які ще не стосуються конкретного ЗВО), ви економите свій час, але забираєте його у співрозмовників. У багатьох. Нешанобливо. Просто так кидати посилання будь-кому – неввічливо. Ви змушуєте людину робити зайві рухи: самостійно розбиратися або питати у вас, чому це надіслано. Пояснюйте відразу, навіщо відправили лінк і що ви хочете від колег після його перегляду.

Порада 5.

Не зловживайте різноманіттям розділових знаків. Кілька знаків питання, а то навіть й один знак оклику, виглядає, як прояв агресії викладача у спілкуванні в месенджерах [77].

Варто звернути увагу на той факт, що теоретики і практики педагогічної освіти проблеми цифрового етикету включають у систему професійних компетентностей викладачів ЗВО, зокрема в комунікативну культуру викладача. Цікавими з цього приводу є напрацювання С. Мозгової, яка розробила електронний навчальний курс «Використання норм сучасного діджитал-етикету як виклик онлайн-навчання»[49]. Аналіз вихідних теоретичних положень електронного курсу дозволяє виокремити такі дієві поради для викладачів ЗВО:

Порада 6.

Викладач ЗВО має навчитися демонструвати позитивне відношення. Тут важливо продемонструвати добре ставлення. Вітайтеся з людиною так само, як при живій зустрічі.

Порада 7.

Викладачу на онлайн-занятті слід дотримуватись субординації. Не вводьтеся в оману, інтернет не розмиває кордонів, підпорядкованість повсякденного життя переноситься у цифровий простір.

Порада 8.

Симетрія. Тобто, викладач можете діяти аналогічно до дій студента. Наприклад, часом використати наліпку чи емодзі у відповідь або не вмикати камери, якщо у всіх інших вони вимкнені.

Порада 9.

Потрібно враховувати дотримання особистих кордонів. Цифровий простір теж має особисту межу. Вважається неввічливим відправляти листа чи писати у соцмережі вночі.

Порада 10.

Слід пам'ятати про зручність та економію ресурсів. Тобто для невеликих повідомлень та посилань є месенджери, для об'ємних файлів та великої кількості інформації – електронна пошта, а звернення за послугою із ремонту чи купівлі, що потребує довгих пояснень та уточнювальних питань краще перенести на телефонну розмову.

Порада 11.

Викладачу не варто нехтувати традицією. Звичайний етикет формувався протягом багатьох століть і вже звично увійшов до нашого життя. Не нехуйте ним і в цифровому просторі.

Порада 12.

Враховувати конвенційність, тобто принцип домовленості. Він означає, що всі правила етикету працюють тоді, коли не досягнуто окремих домовленостей. Якщо між вами вже встановилися товариські стосунки, то, за домовленістю сторін, правила можуть змінюватися.

Порада 13.

Повсякчас пам'ятати про безпеку. Важливий принцип, і його основа – турбота про себе та інших. Перевіряйте надійність паролів, дбайте про достовірність інформації, не надсилайте неперевірених посилань [49].

Разом із тим, С. Мозгова доводить, що «Багато хто вважає, що етикет – це обмеження, але мета саме цифрового – зробити спілкування зрозумілішим, комфортнішим, зняти напруження у співрозмовників, а не затиснути їх у рамки» [49]. Для того, аби викладач ЗВО у спілкуванні дотримувався норм цифрового етикету, демонструючи належний рівень педагогічної майстерності, дослідниця радить дотримуватися таких правил:

- Підготуйте візуальний матеріал для вашого виступу (лекції чи семінарського заняття).
- Заздалегідь спробуйте прорепетирувати весь виступ в повному об'ємі з метою перевірки дотримання таймінгу.
- Перевірте, щоб ваші логін для входу та ім'я користувача відповідали нормам ділового етикету.
- На аватарі ваша фотографія.
- Правильно виставте освітлення.
- Перевірте, чи презентація, відео, фото, потрібні документи виокремлені в одну папку, відкриті і нормально запускаються.
- Не забудьте попередити учасників зустрічі, якщо вона буде записуватись і відразу пояснити, з якою метою ви плануєте використовувати запис.
- Подбайте, аби в приміщенні зберігалася тиша і вам ніхто не заважав.
- Запустіть ефір на 10-15 хвилин раніше визначеного часу.
- Запитайте у студентів групи/курсу, чи добре вас чути, видно.
- Подбайте про того, хто буде виконувати роль адміністратора, чи контролюйте самі, аби за потреби вимкнути мікрофон учасника, що заважає зустрічі.
- Їсти, палити під час ефіру заборонено.
- Якщо раптом виникають непоборні причини і заняття переноситься чи не може розпочатися вчасно, обов'язково попередьте про це своїх студентів.
- Подбайте про таймінг. Контролюйте не лише час свого виступу, а й інших доповідачів, зокрема відповіді студентів на семінарському занятті.
- Непередбачувані обставини не привід для паніки. Заспокойтеся, за потреби вибачтеся і продовжуйте заняття.
- Підготуйте заздалегідь запитання, завдання для рефлексії, аби мати можливість отримати зворотній зв'язок.

Порада 6

Які вимоги до зовнішнього вигляду викладача під час роботи в цифровому освітньому середовищі

Сучасні українські педагоги та психологи, які досліджують проблеми іміджу викладача ЗВО, повсякчас переконують у тому, що саме зовнішність викладача виконує дещо специфічну роль, адже він має справу не лише із соціумом, а зі студентською молоддю. Для студентів викладач, зауважує О. Юшина – це своєрідний еталон, зразок для наслідування. Тому зовнішність викладача має бути бездоганною у всіх відношеннях. Вона (зовнішність) – невід’ємний складник педагогічної техніки, яка у свою чергу є структурним компонентом педагогічної майстерності. Враження, яке справляє викладач під час першої зустрічі зі своїми студентами-вихованцями, лишає незабутній слід у пам’яті студентів. Особливо, якщо це враження підсилюється подальшою аналогічною поведінкою педагога. Зрозуміло, що вирішальну роль тут відіграє саме зовнішність. Як правило, студентам потрібен певний час, аби розібратися, що ж криється за «одягом». Викладачеві ж важливо не втратити можливостей для встановлення дружніх стосунків зі студентами, що є основною позитивної взаємодії [96].

Якщо в цілому вести мову про систему професійної підготовки майбутніх викладачів ЗВО, то стає очевидним, що не можна нехтувати, як це переважно відбувається в освітніх програмах більшості вищих закладів освіти, що беруть на себе відповідальність підготовки викладачів в умовах магістратури, такій важливій компетентності, як професійний імідж – відповідність становищу, навички викладання, комунікативні навички (письмова і усна мова), хода, постава, загальний рівень культури, впевненість у собі, вміння спілкуватися з людьми, гарні манери, високі духовно-моральні риси вміння одягатися, звучання голосу, охайність, доглянутість та інше.

Послуговуючись висновками О.Юшиної про беззаперечне значення впливу іміджу викладача ЗВО на інтелект, волю й почуття студентів, можемо виокремити декілька порад, що стосуються власне зовнішнього вигляду викладача:

Порада 1.

Слід пам’ятати, що студенти завжди вчаться у дорослих людей і передусім в улюбленого викладача одягатися зі смаком. Під час підбору одягу слід керуватись правилом: красиво виглядати – означає проявляти повагу до оточуючих людей.

Порада 2.

Класичний стиль одягу педагога викликає почуття стабільності і респектабельності навчального закладу, демонструє рівень його культури.

Крім того він дозволяє клієнту (студенту, батькові, колезі) бачити і чути педагога, а не те, як він виглядає. Формальна строгість, чіткі лінії, переконлива естетика надають значимість зовнішньому вигляду викладача, демонструють його авторитет, гідність, упевненість.

Порада 3.

Одяг викладача не повинен бути занадто яскравим. В одязі викладача необхідно дотримуватись:

- не більш 2-х кольорів;
- лише одна яскрава деталь (наприклад, кулон, брошка, намисто);
- темного кольору одяг можна носити цілий рік, а світлого – лише коли тепло.

Яскраві, але чисті тони однозначно асоціюються з гарним настроєм, оптимізмом, м'якістю, добротою і щасливим дитинством. Темні, похмурі кольори викликають діаметрально протилежні емоції. Безумовно, до всього в житті, в тому числі і до вибору кольору одягу, необхідно підходити індивідуально.

Порада 4.

Підбираючи взуття, перш за все необхідно, щоб воно було зручним, красивим і консервативним. Краще за все – це туфлі на середньому підборі, небажані світлі, а тим паче білі кольори взуття.

Існує ряд типових правил, що допоможуть майбутнім викладачам ЗВО і викладачам, які здійснюють дію-взаємодію зі студентами в цифровому освітньому середовищі якомога ефективніше і майстерніше вдосконалювати власний педагогічний імідж:

■ виходячи із розкладу занять і насиченості освітнього процесу викладачу важливо передбачити в ньому час для догляду за собою. Самоконтроль допоможе виробити звичку стежити за своєю зовнішністю, позбавить метушливого збирання на роботу, побоювання запізнитися. Через певний час дотримання режиму стане автоматичним.

■ Одягаючи новий костюм, слід упевнитися. Що в ньому буде зручно «працювати» у аудиторії чи на онлайн-занятті.

■ Виходячи з дому чи розпочинаючи онлайн-заняття, бажано обов'язково оглянути себе перед дзеркалом.

■ У гардеробі, викладацькій, приміщенні кафедри, кабінеті бажано оглянути, внести необхідні корективи у зовнішність, оцінивши себе з позицій студентів і свої колег.

■ Корисними є самоаналіз з позицій педагогічних вимог до одягу, з урахуванням зовнішнього вигляду своїх колег, спостереження, як вони та студенти реагують на зовнішній вигляд.

■ Повсякчас пам'ятати: важливим компонентом зовнішності викладача є пантоміміка, міміка, контакт очей та між особистісний простір.

Досить дієвими, як стверджує О. Юшина, можуть стати практичні рекомендації для викладачів ЗВО, із часткою «НЕ», тобто чого не має бути в жодному разі у зовнішньому вигляді викладача, який прагне стати певним іміджевим еталоном для студентів:

– у гардеробі викладача *не* має бути ультрамодного одягу, незвичайний фасон якого відволікає увагу студентів, а також убрання занадто яскравих тонів, що стомлює і дратує оточуючих (студентів);

– *не* варто навіть молодому вчителю з'являтися у навчальному закладі в шортах;

– *не* втрачайте почуття міри: навчіться чітко визначати, коли необхідно одягати класичний костюм, коли робочий халат, святкову сукню, а коли – светр і джинси;

– *не* перетворюйтесь на «синю панчошу», тобто носіть той одяг, що вам до вподоби і до вашої статури: естетично витриманий, ошатний, модний, елегантний;

– *не* захоплюйтеся сіро буденним одягом;

– *не* забувайте, що одяг завжди має бути охайним, чистим, відпрасованим, зручним і не заважати працювати у навчальній аудиторії чи на онлайн-занятті;

– *не* носіть тривалий час один і той же одяг, варто якнайчастіше «оновлювати» його, комбінувати, прикрашати;

– *не* носіть взуття босоніж, на високих підборах, бо його стукіт відволікає увагу студентів і крім того, швидко стомлюються ноги (особливо у представниць жіночої статі);

– *не* знаходьтеся у приміщенні в теплих чобітках;

– в жодному разі *не* перебувайте у приміщенні навчального закладу у головному уборі (це стосується як чоловіків, так і жінок);

– *не* забувайте, що довге розпущене волосся заважає під час роботи із студентами;

– неприпустимо викладачам чоловікам приходити до навчального закладу неголеними;

– *не* експериментуйте надмірно зі своїм волоссям, аби зачіски і часті зміни кольору не відволікали уваги студентів;

– *не* рекомендується прикрашати себе занадто дорогими і яскравими коштовностями чи біжутерією, які, до того ж, заважають працювати і спілкуватися із студентами;

– *не* варто користуватися дезодорантами, туалетною водою чи одеколоном з різким, сильним запахом;

– ніколи *не* підкреслюйте своє мімікою чи жестами негативні сторони чи дефекти зовнішності, характеру і темпераменту учнів;

– ніколи *не* вказуйте на студента пальцем;

– *не* жестикулюйте надмірно, бо жести мають лише підкреслювати слово;

– не метушіться у аудиторії чи перед камерою гаджета, бо це дратує студентів;

– в жодному разі *не* обирайте «закриту» позу;

– у дії-взаємодії зі студентами уникайте пози «лева» чи «наглядача», бо студенти непогано читають мову жестів і викладачу варто її досконало засвоїти;

- *не* допускайте мовленнєвих шаблонів і виразів, слів-паразитів;
- *не* забувайте, що голос викладача має бути відкритим, виразним, гнучким, витривалим, бо в ньому має звучати впевненість, мажорність;
- *не* припускайте помилок і орфоєпії;
- *не* слід забувати, що студента легко образити не тільки словом, а й інтонацією;
- *не* дозволяйте собі спілкуватися зі студентами мовою «суржика» [96].

Порада 7.

Як правильно створити інформаційний освітній простір.

Сучасні українські педагоги-науковці переконують у тому, що дистанційне навчання, спілкування у віртуальному просторі має певні переваги:

- можливість постійної інтерактивної взаємодії;
- отримання зворотного зв'язку в будь-якому місці, у будь-який час;
- підвищений ступінь індивідуалізації за рахунок різноманітності, гнучкості й адаптивності (під індивідуальні запити студентів) електронних ресурсів;
- широке комунікаційне поле (взаємодія через систему комунікацій: соціальні мережі та їх аналоги); вільний доступ для здобувачів освіти до навчальних матеріалів, можливість одержувати освіту незалежно від місця проживання [80, с. 4].

Для вироблення дієвих порад щодо створення освітнього віртуального простору, стануть у нагоді творчі напрацювання науково-педагогічного колективу Харківської академії неперервної освіти, які виходять із того, що «Єдиний інформаційний освітній простір»: це сукупність суб'єктів і об'єктів освітнього процесу, які забезпечують ефективну реалізацію сучасних освітніх технологій, орієнтованих на підвищення якості освітніх результатів у формуванні особистісно орієнтованої педагогічної системи [80, с. 12]. Адаптуючи наукові підходи до створення інформаційного освітнього простору закладу загальної середньої освіти, можна виокремити поради щодо створення такого простору у закладі вищої освіти, зокрема педагогічної:

Порада 1.

Під час організації дистанційного навчання адміністрація та психологічна служба ЗВО мають здійснити такі заходи:

- аналіз готовності професорсько-викладацького складу ЗВО і студентів до дистанційного навчання;
- упорядкувати розклад навчальних занять;
- затвердити режим роботи науково-педагогічних працівників ЗВО у дистанційному форматі;

- провести онлайн-наради, семінари, вебінари, консультації, відеоконференції з науково-педагогічними працівниками та здобувачами освіти;
- забезпечити психологічну підтримку викладачів і студентів;
- здійснювати поточний контроль за освітнім процесом;
- упорядкувати облік робочого часу науково-педагогічних працівників;
- забезпечити прозорий електронний документообіг;
- сприяти функціонуванню вебсайту закладу вищої освіти тощо.

Порада 2.

Викладачі ЗВО 9 науково-педагогічні працівники мають забезпечити:

- вивчення можливостей студентів щодо дистанційного навчання;
- сприяти опануванню технологій дистанційного навчання;
- розробити авторські відеолекції та відео-семінарські заняття;
- у відповідності до ОПП та силабусів навчальних дисциплін розробити і скласти індивідуальні плани роботи;
 - відповідально вести документацію, у тому числі в електронній формі;
 - проводити онлайн-зустрічі зі студентами та їхніми батьками (особливо перших/других курсів);
 - поширювати власний досвід роботи з організації дистанційного навчання на власних авторський блогах, сайтах, освітніх платформах тощо [80, с. 17].

Порада 3.

Якщо серед студентської молоді є здобувачі освіти з ООП, то слід враховувати такі правила щодо організації інформаційного освітнього простору:

- дистанційне навчання студентів із ООП здійснюється з урахуванням індивідуальної програми підготовки та затверджується на відповідній кафедрі;
- організація освітнього процесу потребує дотримання вимог санітарного регламенту (щодо формування розкладу навчальних занять, рухової активності, вправ для очей, безперервної тривалості навчальної діяльності з технічними засобами навчання, тривалості виконання завдань для самопідготовки чи виконання тестових/творчих завдань);
- не менше 30 % навчального часу, передбаченого ООП закладу вищої освіти, організовується в синхронному режимі (решта навчального часу організовується в асинхронному режимі);
- створюються умови для забезпечення повноцінної участі студентів із ООП в освітньому процесі ЗВО (індивідуалізація освітнього процесу відповідно до потреб, проведення(надання) додаткових психолого-педагогічних і корекційно-розвивальних занять (послуг) тощо);
- дистанційне навчання студентів із ООП може передбачати також залучення допоміжних технологій дистанційного навчання для викладачів (озвучування даних з екрана, голосове введення тексту, субтитри, клавіатури зі спеціальними можливостями тощо) з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів таких осіб;

– особи батьки, які супроводжують студентів із ООП чи здійснюють посильну допомогу у сприйманні матеріалу мають бути невід’ємними суб’єктами дистанційного навчання [80, с. 27-28].

Порада 3.

Викладач сучасного ЗВО освіти має чітко усвідомлювати: у нових умовах професійна кар’єра будь-якого педагога залежить від того, наскільки він здатний своєчасно в навчальному процесі знаходити і отримувати, сприймати і використовувати нову інформацію. А для цього, як стверджує Н. Шебетенко, сучасний педагог, зокрема викладач ЗВО повинен повсякчас розвивати в собі вміння управляти освітнім процесом, аналізувати та оцінювати отриману інформацію. Тут слід відзначити можливість безперервної освіти людини впродовж усього життя, в рамках якого педагог може при бажанні самостійно збільшувати відсутні професійні, загальнокультурні знання й інші, затребувані життям [93, с. 114].

Порада 4.

Організація віртуального простору передбачає усвідомлення викладачем ЗВО таких моментів:

На переконання *Т. Грабевник та Л. Драголи*, дистанційне навчання викликає втому. Наслідки тривалих відеочатів сприяють почуттю, відомому тепер як «Zoom fatigue» – «втома від Zoom» [20]. Викладач повинен постійно враховувати такі моменти:

1. Надмірна кількість зорового контакту крупним планом. Але під час дзвінків Zoom або на інших онлайн-платформах всі охоплюють віртуальну аудиторію цілком і постійно.

2. Постійно бачити себе під час відеозустрічі в режимі реального часу дуже втомлює. Під час відеозустрічі ми бачимо себе ніби в дзеркалі, якщо б у реальному світі під час взаємодії з людьми хтось підставляв дзеркало із нашим відображенням – це призвело б до стресових ситуацій.

3. Відеочати різко знижують звичну мобільність викладача і студентів. Приватні та аудіо-телефонні розмови дозволяють людям рухатися. Але під час відеоконференцій більшість камер мають задане поле зору, а це означає, що людина зазвичай повинна залишатися на одному місці. Рухи обмежені неприродними способами.

4. Значно вище когнітивне навантаження у відеочатах. При регулярній взаємодії віч-на-віч невербальне спілкування є цілком природним і кожен з нас, природно, підсвідомо робить та інтерпретує жести та невербальні сигнали. Але у відеочатах нам доводиться більше працювати, щоб надсилати й отримувати сигнали [20, с. 15-16].

Порада 5.

Сучасний викладач ЗВО повинен усвідомлено й відповідально ставитись до створення інформаційного освітнього простору.

Але, як відзначають С. Деніжна та М. Сова, поряд із позитивним впливом на розвиток когнітивної та емоційної сфер особистості студентської молоді слід повсякчас пам'ятати про негативні наслідки занурення у віртуальну реальність, зокрема проблеми інтернет-залежності та «кліпового» мислення, фабінгу та кібербулінгу, дистанційного фрілансу та інше [22].

Порада 6.

Викладач ЗВО повинен дотримуватися принципу: інформаційний освітній простір є творчим середовищем, навчання в якому можливе за наявності високої внутрішньої мотивації студентів, їх емоційному підйомі та позитивному, оптимістичному настрої. На переконання О. Алпатової, А. Кокаревої, Л.Хоменко-Семенової необхідною умовою навчання є реалізація особистісно зорієнтованого підходу. І мова тут не про поодинокі застосування віртуальних медіаресурсів у роботі викладача, а про створення єдиного віртуального освітнього простору закладу вищої освіти, який об'єднає у собі якісні освітні ресурси мережі Інтернет. Ступінь довіри викладачів до ініціатив студентів в такій системі вища, ніж у традиційній системі освіти. При цьому активність студентів залишається високою, оскільки технології продуктивної творчої діяльності надають ґрунтовні можливості для самореалізації студента, будучи важливим складником забезпечення ефективного навчального процесу [2].

Післямова

Головною метою педагогіки вищої школи має стати підготовка викладача ЗВО, який володіє необхідними творчими й професійними якостями, що дають йому змогу творити педагогічну дію для найбільш продуктивного розвитку різновидів досвіду студентів, передусім теоретичного, почуттєвого (естетичного), практичного для гармонійного особистісного розвитку кожного вихованця. При цьому майбутній викладач ЗВО уже в процесі навчання в магістратурі зобов'язаний усвідомлювати, що формування особистості кожної людини можна здійснювати лише гуманістичними засобами свого предмета й власної особистості.

Педагогічна дія, орієнтована на розвиток особистості, має суттєву відмінність від традиційної, предметно-орієнтованої, функціонально відмежованої від особистості, або опосередковано наближеної до неї через навчальний предмет. Ці відмінності виявляються вже в мотивах професійного вибору і смислових особливостях педагогічної праці, де на зміну мотивації професійно-виконавської поведінки приходить вияв творчого потенціалу (здатностей) до самореалізації через педагогічну дію, через авторську педагогічну систему.

У структурі предметно-змістового компонента професійної підготовки викладачів ЗВО особливого значення набувають ідеї про: психолого-педагогічні механізми особистісного розвитку; ціннісний зміст спеціальних предметів та шляхи їх гуманітаризації; посилення професійної спрямованості спеціальних дисциплін та інтегративної функції психолого-педагогічної науки як джерела розвитку нових парадигм психолого-педагогічного мислення в системі освіти та виховання.

В часи стрімкої цифровізації освіти, зокрема вищої педагогічної, домінантного значення набувають цінності загальної та професійної культури, що не передаються наступному поколінню в готовому вигляді. У процесі професійного та особистісного зростання майбутніх викладачів ЗВО відбувається сходження самої особистості до цінностей. А звідси – необхідно створювати для цього відповідні педагогічні умови в процесі професійної підготовки. Це можливо в першу чергу через зміни в пріоритетних цільових орієнтирах змісту професійної підготовки педагогічних кадрів для вищих закладів освіти. Необхідно перенести акценти на особистісне переживання смислу навчання та його змісту. Суб'єктивно-емоційна діяльність в процесі професійної підготовки викладачів ЗВО концентрує в собі гуманістичні ідеали, цілі, мотиви, наміри, настрої. Рефлексія саме цього складника є важливою умовою професійного зростання цілісної особистості майбутнього викладача, адже саме емоційно-почуттєва сфера, її процеси є для нього дуже інформативними, такими, що формують програму подальших педагогічних дій. Упровадження нових цифрових технологій в педагогічних вищих закладах освіти має відбуватися паралельно з формуванням естетичної культури майбутнього викладача.

Суттєвих змін має зазнавати технологічна підготовка майбутніх викладачів ЗВО – основа якої в оволодінні технологіями досягнень освітнього стандарту в єдності із формуванням різновидів особистісних досвідів (потенціалів) суб'єктів навчання. Системоутворювальну роль при цьому повинні відігравати технології розвивальних моделей навчання, міжсуб'єктного діалогу, навчання на основі багатоваріантного навчального плану, імітаційної гри, організації когнітивної діяльності з повною орієнтаційною основою, задачного підходу з елементами інформаційних технологій.

Вирішення сучасних освітніх завдань вимагає не порівнювано більш високої професійної кваліфікації від викладача ЗВО, особливо в умовах воєнного стану, коли доводиться працювати зі студентами, які мають «зранені» війною серця. Теоретичні поняття педагогіки для майбутнього викладача відіграють роль лише найзагальніших орієнтирів. Конкретна ж ситуація розвитку особистості вихованця проектується викладачем безпосередньо в процесі реальної взаємодії з вихованцями, їхнім найближчим оточенням. Вирішення педагогічних колізій, зміст і засоби реалізації різноманітних освітніх проектів не можуть черпатися викладачем ЗВО безпосередньо з науково-методичних посібників. Педагогічне знання, безпосередньо використовуване наставником, повсякчас є «живим знанням», тобто використовується й коректується у даній конкретній ситуації. І загальнотеоретичні принципи виконують роль лише загальних орієнтирів й не можуть замінити конкретного творчого пошуку викладача. Інакше кажучи, знання, не включені в структуру реального досвіду педагога, є безкорисними. Якщо так, то й формування викладача ЗВО можливе лише в середовищі, органічно орієнтованому на педагогічну дію, що мають забезпечити сучасні університети.

ПІСЛЯМОВА

Головною метою педагогіки вищої школи має стати підготовка викладача ЗВО, який володіє необхідними творчими й професійними якостями, що дають йому змогу творити педагогічну дію для найбільш продуктивного розвитку різновидів досвіду студентів, передусім теоретичного, почуттєвого (естетичного), практичного для гармонійного особистісного розвитку кожного вихованця. При цьому майбутній викладач ЗВО уже в процесі навчання в магістратурі зобов'язаний усвідомлювати, що формування особистості кожної людини можна здійснювати лише гуманістичними засобами свого предмета й власної особистості.

Педагогічна дія, орієнтована на розвиток особистості, має суттєву відмінність від традиційної, предметно-орієнтованої, функціонально відмежованої від особистості, або опосередковано наближеної до неї через навчальний предмет. Ці відмінності виявляються вже в мотивах професійного вибору і смислових особливостях педагогічної праці, де на зміну мотивації професійно-виконавської поведінки приходить вияв творчого потенціалу (здатностей) до самореалізації через педагогічну дію, через авторську педагогічну систему.

У структурі предметно-змістового компонента професійної підготовки викладачів ЗВО особливого значення набувають ідеї про: психолого-педагогічні механізми особистісного розвитку; ціннісний зміст спеціальних предметів та шляхи їх гуманітаризації; посилення професійної спрямованості спеціальних дисциплін та інтегративної функції психолого-педагогічної науки як джерела розвитку нових парадигм психолого-педагогічного мислення в системі освіти та виховання.

В часи стрімкої цифровізації освіти, зокрема вищої педагогічної, домінантного значення набувають цінності загальної та професійної культури, що не передаються наступному поколінню в готовому вигляді. У процесі професійного та особистісного зростання майбутніх викладачів ЗВО відбувається сходження самої особистості до цінностей. А звідси – необхідно створювати для цього відповідні педагогічні умови в процесі професійної підготовки. Це можливо в першу чергу через зміни в пріоритетних цільових орієнтирах змісту професійної підготовки педагогічних кадрів для вищих закладів освіти. Необхідно перенести акценти на особистісне переживання смислу навчання та його змісту. Суб'єктивно-емоційна діяльність в процесі професійної підготовки викладачів ЗВО концентрує в собі гуманістичні ідеали, цілі, мотиви, наміри, настрої. Рефлексія саме цього складника є важливою умовою професійного зростання цілісної особистості майбутнього викладача, адже саме емоційно-почуттєва сфера, її процеси є для нього дуже інформативними, такими, що формують програму подальших педагогічних дій. Упровадження нових цифрових технологій в педагогічних вищих закладах освіти має відбуватися паралельно з формуванням естетичної культури майбутнього викладача.

Суттєвих змін має зазнавати технологічна підготовка майбутніх викладачів ЗВО – основа якої в оволодінні технологіями досягнень освітнього стандарту в єдності із формуванням різновидів особистісних досвідів (потенціалів) суб'єктів навчання. Системоутворювальну роль при цьому повинні відігравати технології розвивальних моделей навчання, міжсуб'єктного діалогу, навчання на основі багатоваріантного навчального плану, імітаційної гри, організації когнітивної діяльності з повною орієнтаційною основою, задачного підходу з елементами інформаційних технологій.

Вирішення сучасних освітніх завдань вимагає не порівнювано більш високої професійної кваліфікації від викладача ЗВО, особливо в умовах воєнного стану, коли доводиться працювати зі студентами, які мають «зранені» війною серця. Теоретичні поняття педагогіки для майбутнього викладача відіграють роль лише найзагальніших орієнтирів. Конкретна ж ситуація розвитку особистості вихованця проектується викладачем безпосередньо в процесі реальної взаємодії з вихованцями, їхнім найближчим оточенням. Вирішення педагогічних колізій, зміст і засоби реалізації різноманітних освітніх проектів не можуть черпатися викладачем ЗВО безпосередньо з науково-методичних посібників. Педагогічне знання, безпосередньо використовуване наставником, повсякчас є «живим знанням», тобто використовується й коректується у даній конкретній ситуації. І загальнотеоретичні принципи виконують роль лише загальних орієнтирів й не можуть замінити конкретного творчого пошуку викладача. Інакше кажучи, знання, не включені в структуру реального досвіду педагога, є безкорисними. Якщо так, то й формування викладача ЗВО можливе лише в середовищі, органічно орієнтованому на педагогічну дію, що мають забезпечити сучасні університети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамчук О. Навчання в часі війни. Тези лекції «Як навчатися в період воєнного стану: боротьба з хвилюваннями та страхом» від 10 вересня 2022 року. URL: <https://health.ucu.edu.ua/news/navchannya-v-chasi-vijny-tezy-lektsiyi-yak-navchatysya-v-period-voyennogo-stanu-borotba-z-hvylyuvannyamy-ta-strahom-vid-10-veresnya-2022-roku>.

2. Алпатова О.В., Кокарева А.М., Хоменко-Семенова Л.О. Віртуальний освітній простір як основа становлення нової культури віртуальної комунікації. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/43136>.

3. Аменіна С.М. Підготовка викладачів аграриз ВНЗ до діалогізації педагогічного процесу. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268533535.pdf>.

4. Бакка Т. Формування загальнолюдських цінностей під час професійної підготовки майбутніх вчителів суспільних дисциплін у післявоєнному світі. Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Київ, 15 квітня 2022 р. / Редколегія: В. П. Андрущенко (голова), І. Г. Ветров (заст. голови, відп. ред.), Г. М. Торбін (заст. голови), О. В. Потильчак (упорядн.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. 157 с.

5. Березяк К. М., Васильєва О. А., Накорчевська О. П. Психологічні особливості адаптації студентів до навчання в умовах війни. «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина») № 10(15) 2022. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/2473/2476>.

6. Берестенко О. Г. Культура професійного спілкування : навч.-метод. посіб. для студ. ден. та заоч. форм навчання всіх спец. гуманіт.п. Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ : -во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2013. 299 с.

7. Буйницька О. П. Система педагогічного проектування інформаційно-освітнього середовища для здійснення підготовки майбутніх соціальних педагогів : монографія. К. : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2021. 568 с.

8. Булик І. Л. Проблемні питання дистанційної освіти у вищих навчальних закладах в умовах воєнного стану в Україні. Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня – 13 червня 2022 року. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 504 с.

9. Бурлаєв О.Л. З якими викликами стикаються викладачі під час організації дистанційного навчання? URL: https://ugi.edu.ua/z_yakumu_vyklykamy_stykaiutsia_vykladachi_pid_chas_orhanizatsii_dystantsiinoho_navchannia.

10. Валявко І. Дмитро Чижевський – фундатор поняття «Філософія серця». URL: <https://library.kr.ua/chizhevsky/valyavko>.

11. *Ватаман В. В.* Педагогічна творчість у професійно-педагогічній діяльності сучасного вчителя початкової школи Кваліфікаційна робота Рівень вищої освіти – другий (магістерський). URL: https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/6433/1/educ_2023_031.pdf.

12. Виклики української освіти та можливості їх подолання. URL: <https://op.ua/news/osvita-v-ukraini/167999247763>.

13. *Вирвихвост М.О.* Дистанційно-очна форма навчання як складова сучасного освітнього процесу в умовах воєнного стану: здобутки і перспективи. Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання: матеріали II Форуму академічної спільноти (20–24 червня 2022 року, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури») / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. 152 с.

14. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт / Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua>.

15. *Власюк А. Ю.* Сучасність «Філософії серця» Г. Сковороди та П. Юркевича. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/4949/1/20160428-29_TEZY_V3_P283.pdf.

16. Вплив війни на молодь в Україні. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini>.

17. *Голота Н.* Діалогічні технології як складова практико-зорієнтованої підготовки та особистісно-складової підготовки педагогів. URL: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/327/418>.

18. *Горбаченко С. А.* Інформаційні технології як важіль збереження ефективності освітнього процесу в умовах війни. Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня – 13 червня 2022 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2022. 504 с.

19. *Гарькавець С. О., Волченко Л. П.* Спілкування в педагогічному процесі : навчальний посібник. Житомир : ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк». 2021. 100 с.

20. *Грабевник Т., Драгола Л.* Вплив дистанційної форми навчання на психічне здоров'я студентів та викладачів // Освітній простір ХХІ ст.: виклики та перспективи : збірник наукових праць II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. молодих вчених і здобувачів вищої освіти (21 квітня 2022р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський : Заклад вищої освіти «Подільський державний університет», 2022. 257 с.

21. *Данченко Ю. М.* Воєнний стан в Україні: пріоритетні питання у сфері вищої освіти. Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня – 13 червня 2022 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2022. 504 с.

22. *Деніжна С., Сова М.* Психологічні аспекти створення віртуального освітнього простору в контексті євроінтеграції // Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2022. Спецвипуск. С. 94–101. URL: [Visnyk of the Lviv University. Series Psychological sciences. Special issue. P. 94–101// DOI https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.13](https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.13).

23. *Джевага Г., Носовець Н., Пискун О.* Діджетал-етикет: правила комунікації в умовах онлайн-навчання. URL: [https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9349/1/PyskunE.Dzhevaha N. NosovetsN.pdf](https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9349/1/PyskunE.Dzhevaha%20H.NosovetsN.pdf).

24. *Добіжа Н.В.* Підвищення ефективності індивідуального стилю педагогічного спілкування // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: зб. наук. праць. – Випуск 34 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Планер». 2011. С. 106–111.

25. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році. URL: <https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/yakist-osvity-v-umovah-viyny-web-3.pdf>.

26. *Євсєєва Г. П., Нажа П. М., Федіна В. Г.* Цифровізація та інформаційні технології – запорука успішного освітнього процесу в Придніпровській державній академії будівництва та архітектури в умовах воєнного стану: здобутки і перспективи. Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання: матеріали II Форуму академічної спільноти (20–24 червня 2022 року, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури») / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. 152 с.

27. *Єгорова А.* Віртуальне лідерство: як правильно комунікувати у період дистанційного навчання? URL: <https://nuft.edu.ua/news/podiyi/virtualne-liderstvo-yak-pravilno-komunikuvati-u-period-dista>.

28. *Жигайло Н., Шолубка Т.* Формування психологічної стійкості студентів ЗВЦ під час війни. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2022. Випуск 14. С. 3–14.

29. *Зайцева І. В.* Використання інформаційно-комунікаційних технологій у викладанні англійської мови в умовах дистанційного навчання. «Використання дистанційних освітніх технологій у викладанні іноземних мов». Київ: Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. 98 с. URL: <https://knute.edu.ua/file/MjIxNw==/109664606dc6a9db927e7ec06f000e5a.pdf>.

30. *Зарічна О. В.* Формування готовності майбутніх учителів до діалогічного спілкування з учнями у процесі професійної підготовки: дис. канд. пед.наук : 13.00.04 / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2010. 254 с.

31. *Зязюн І. А.* Діяльність і дія у вимірах педагогічної професії: рукопис (із фондів музею-садиби академіка І.А. Зязюна у с. Пашківка, Ніжинського району, Чернігівської області).

32. Зязюн І. А. Учитель у вимірі історичних порівнянь від нового часу до віку компетенцій і компетентностей: рукопис (із фондів музею-садиби академіка І.А. Зязюна у с. Пашківка, Ніжинського району, Чернігівської області).

33. Кабанець Ю. Вплив війни на вищу освіту в Україні: виклики та перспективи: конспект події. URL : <https://cedos.org.ua/events/vplyv-vijny-na-vyshhu-osvitu-v-ukrayiny-vyklyky-ta-perspektyvy>.

34. Компетенції викладачів вищої школи в добу змін: діагностика та аналітика (за результатами дослідження в Київському університеті імені Бориса Грінченка) / Хоружа Л., Братко М., Котенко О., Мельниченко О., Прошкін В.; [за наук. ред. д-ра пед. наук, професора Л. Хоружої]. Київ : Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2018. 92 с.

35. Костюченко Л. Творчість вчителя як невід’ємна складова розвитку творчості учнів. URL: <https://pischanska.dnepredu.com/uk/site/tvorchist-vchitelya-yak-n.html>.

36. Криворучко Ю., Павлюк Н., Павлюк Ю. Час війни. Рефлексії... Діти. URL: <https://zbruc.eu/node/112113>.

37. Кремень В. Г. Підготовка вчителя: виклики і відповіді: За результатами наукової доповіді на засіданні Стратегічної сесії керівників закладів вищої освіти, 1 березня 2023 р. Вісник НАПН України, 2023, № 5(1). С. 1–6.

38. Культура мови і культура мовлення вчителя. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads>.

39. Кучерява Ю.В. Педагогічна творчість вчителя в контексті його інноваційної педагогічної діяльності. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/14/statti/kucherava.htm

40. Левченко К., Харитоновна Н. Стан психічного здоров’я студентської молоді під час війни: наслідки психотравмуючих ситуацій через рік від початку повномасштабного вторгнення. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/273.pdf>.

41. Левченко М., Феденько С., Форостян А. Особливості соціальної адаптації здобувачів вищої освіти до освітнього процесу в умовах воєнного стану. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/16560>.

42. Лещенко М.П. Теоретико-методологічні основи педагогічної майстерності викладача професійної школи в умовах сучасного соціуму / Педагогічна майстерність у закладах професійної освіти: Монографія. К. 246 с.

43. Лещенко М. П. Як підняти викладання в школі до високого рівня мистецтва // Обдарована дитина. №8. 2004. С. 17–22.

44. Листопад О. А. Продуктивно-творчий стиль педагогічного спілкування як засіб розвитку творчої особистості. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/6_2010/27.pdf.

45. Ліневич К. А. Роль артистизму вчителя у ствердженні педагогічної майстерності. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/1142/1/129-61-65.pdf>.

46. *Лучок М.* Процес лікування зраненого серця. URL: <http://radiomaria.org.ua/proces-likuvannya-zranenogo-sercya-6873>.

47. *Мардан Аїда кизи Бадалова, Мізюк В. А.* Готовність учителів до інноваційної діяльності в умовах реформування освіти. Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (29–30 жовтня 2019 року, м. Суми). Суми: Вид-во Сум. ДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. Том 2. 173 с.

48. *Матвієнко О.* Актуальні проблеми формування національно-культурної ідентичності студентської молоді України в умовах воєнно-політичних та інформаційних викликів XXI століття. Формування загальнолюдських цінностей під час професійної підготовки майбутніх вчителів суспільних дисциплін у післявоєнному світі // Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Київ, 15 квітня 2022 р. / Редколегія: В. П. Андрущенко (голова), І. Г. Ветров (заст. голови, відп. ред.), Г. М. Торбін (заст. голови), О. В. Потильчак (упорядн.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. 157 с.

49. *Мозгова С.В.* Діджитал-етикет як важлива складова цифрового громадянства. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/>.pdf.

50. *Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І.* Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с. URL: <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua>.

51. *Носаченко М.* Правила і поради невербальної культури спілкування // Невербальні засоби комунікації як запорука успіху оратора (тези магістрантів слов'янського відділення Інституту філології) / за ред. В. В. Герман та Н. Соларьової. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. 48 с.

52. *Онищенко О.* Освітній омбудсмен: «Ми ризикуємо втратити ціле освітнє покоління». Про дітей під час війни і студентів, яких не випускають за кордон: інтерв'ю. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/osvitnij-ombudsmen-mi-rizikujemo-vtratiti-tsile-osvitnje-pokolinnja.html>.

53. *Осипенко В.* Мотивація до навчання під час війни для викладачів та студентів // <https://www.bsmu.edu.ua/blog/motyvacziya-do-navchannya-pid-chas-vijny-dlya-vykladachiv-ta-studentiv>.

54. *Панькевич А. С.* Психологічний аналіз педагогічної взаємодії викладача і студентів . URL: <http://inmad.vntu.edu.ua/portal/static/3D610CD5-E409-42EE-87C8-3096F494ED68.pdf>.

55. Педагогіка (педагогічна творчість) / Н.В. Стельмах. Миколаїв. 2017. 192 с.

56. Педагогічна комунікація: практикум для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» освітнього ступеня магістр / укладач О. М. Фенцик. Мукачево: вид-во МДУ. 2019. 162с.

57. Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А.Зязюна. К.: Вища шк., 1997. 349 с.

58. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. К. : Вища шк. 2004. 422 с.
59. *Пирогов М. І.* Вибрані педагогічні твори. Вид-во АПН РСФСР. М. 1953. 496 с.
60. *Подоляк Л., Юрченко В.* Психологія педагогічної комунікативної взаємодії викладача зі студентами: конспект лекції. URL: <https://www.psyh.kiev.ua>.
61. Поради досвідчених колег. URL: https://docs.google.com/document/d/1Vr_2voJQWEaciOt07KX_vdHXhdQuzllrcqx4YQw8Aw/preview?hgd=1.
62. *Проданюк Ф.М.* З якими викликами стикаються викладачі під час організації дистанційного навчання? URL: https://ugi.edu.ua/z_yakumu_vyklykamy_stykaiutsia_vykladachi_pid_chas_orhanizatsii_dystantsiinoho_navchannia.
63. Психологічні рекомендації для викладачів, які працюють під час війни. URL: <https://meridian.kpnu.edu.ua/2022/03/12/psykholohichni-rekomendatsii-dlia-vykladachiv-iaki-pratsiuiut-pid-chas-viini>.
64. Психологія спілкування : навч. посіб. / [Л. Савенкова, В. Стадова, Л. Борисенко та ін.] ; за заг. ред. Л. О. Савенкової. К. :КНЕУ, 2015. 309, [3] с.
65. Психологія стресостійкості студентської молоді / За заг. ред. В. Шмаргуна. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2018. 198 с.
66. *Пустова Н.* Стилi педагогічного спілкування в системі вищої медичної освіти. URL: <https://repo.knmu.edu.ua>.
67. *Пухтіцька О.* Напрями розвитку сучасної освіти в Україні. Освітній фактор. № 3.2022. С.213–215.
68. *Радомський І. П.* Культура та стилі спілкування педагога, рівні розвитку культури педагогічного спілкування. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/727316/1pdf>.
69. Рекомендації, які допоможуть у непростій ситуації. URL: <https://naurok.com.ua/post/yak-zaspo-ko-ti-uchniv-v-ukritti>.
70. *Рінак М. О.* Професійна готовність науково-педагогічного працівника до педагогічної діяльності. Лекція №8 з дисципліни «Програмно-нормативні основи діяльності науково-педагогічного працівника» для аспірантів другого року навчання. URL: https://repository.ldufk.edu.ua/34606048/31973/1_8.pdf.
71. *Романко І. Г., Пісоцька О. О.* Основні принципи організації навчального діалогу при вивченні гуманітарних дисциплін. URL: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/7630/1/Osnovni_pryntsypy_orhanizatsii.pdf.
72. *Рудоман О. А., Якимчук Ю. В.* Вплив помилок у педагогічному спілкуванні на самооцінку студентів ВНЗ, їхню емотивну сферу й мотивацію до навчання. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/19-2020/39.pdf>.

73. *Савицький М. В.* Вища освіта в умовах війни: напрацьовуємо спільні рішення. Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання: матеріали II Форуму академічної спільноти (20–24 червня 2022 року, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури») / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. 152 с.

74. Савелюк Н. Переживання стресу в умовах війни: досвід українського студентства. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/27891/1/Savelyk_Psux_2022.pdf.

75. *Савельчук І.* Очікування та орієнтація на майбутнє: виклики під час війни для сучасної учнівської та студентської молоді. Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Київ, 15 квітня 2022 р. / Редколегія: В. П. Андрущенко (голова), І. Г. Ветров (заст. голови, відп. ред.), Г. М. Торбін (заст. голови), О. В. Потильчак (упорядн.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. С. 67–68.

76. *Самойленко А.* Щодо психологічного стану здобувачів вищої освіти України під час воєнного стану. URL: <https://ir.nmu.org.ua/bitstream/123456789/163919/B420-2023-273-275.pdf>.

77. *Саражинська Н.* Дотримання етичних норм онлайн. Правила мережевого спілкування. Вчитель-учні-батьки. URL: <https://librarycre.wordpress.com/2020/12/19/etyka-spilkuvannia-online>.

78. *Соболь Н. М.* Індивідуальний стиль професійного спілкування майбутнього ерекладача // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2011. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_2_16.

79. *Сотніченко І.* Формування та розвиток методичної компетентності із використання ІКТ в системі післядипломної педагогічної освіти. Професійна діяльність учителя в умовах цифрової трансформації освіти. Зб. наук. та наук.-метод. пр. [ред. кол. І. Б. Вашеняк (гол.) та ін.]. Хмельницький: Видавництво ХОІППО, 2022. С. 314–316.

80. Спілкуємося на відстані: віртуальний освітній простір закладу загальної середньої освіти [навчально-методичний посібник] / авт.-укл.: М. Є. Смирнова, М. С. Астахова, О. О. Байназарова, Г. Л. Вороніна, Т. С. Китиченко, О. В. Колісник; за заг. ред. Л.Д. Покроєвої. Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2023. 128 с.

81. *Стухляк І.* Поради психолога: як пережити війну та налаштуватись на світле майбутнє. URL: <https://lviv.travel/ua/news/porady-yak-perezhyty-viynu>.

82. *Суворова Т., Харлан О.* Досвід екзаменаційних комісій у проведенні захистів дипломних проектів на архітектурному факультеті: матеріали II Форуму академічної спільноти (20–24 червня 2022 року, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури») / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. 152 с.

83. *Сулова Н. М.* Виклики і реалії організації освітнього процесу в умовах війни. Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання: матеріали II Форуму академічної спільноти (20–24 червня 2022 року, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури») / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. 152 с.

84. *Тодорова І. С.* Психологічні фактори підготовки майбутніх учителів до діалогічного спілкування. Автореф. дис. канд. психол. наук. 19.00.07/НДІ психол. УРСР. К., 1988. 23 с.

85. *Уварова Ю. В.* Особистісні детермінанти формування стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів. Автореф. дис. канд. псих. Наук. 19.00.07. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова. 2005. 20 с.

86. Українська вища освіта в умовах війни: виклики та зміни. URL: <https://osvita.ua/vnz/reform/88694>.

87. Українська педагогіка в персоналіях : у 2-х кн.: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Кн. 1 : X – XIX ст. / за ред. О. В. Сухомлинської. К. : Либідь, 2005. 549, [3] с.

88. *Уфімцева О. Ю., Шапа Н. М.* Переваги та недоліки дистанційного навчання в сучасних умовах. Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання: матеріали II Форуму академічної спільноти (20–24 червня 2022 року, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури») / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. 152 с.

89. *Філоненко С.* Я бачив зранені війною дитячі серця, котрі потребують любові. URL: <http://crs-center.org/ya-bachyv-zraneni-vijnoyu-dytyachi-sertsya-kotri-potrebuyut-lyubovi>.

90. *Христенко О. М.* Цінності української молоді в часи війни: до питання громадянського виховання майбутніх лікарів . Медична освіта. 2022. № 2. С. 100–103.

91. *Чикарькова М.* Інформатизація освіти. URL: <https://osvitologia.kubg.edu.ua/index.php/osvitologia/article/view/144/141>.

92. *Шевчук І. Б., Шевчук А. В.* Освітня аналітика крізь призму війни: виклики та можливості для вищої школи України. Економіка та суспільство. 2022. Вип. 39. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1420>.

93. *Шебетенко Н. В.* Інформаційна компетентність педагога як складова його педагогічної майстерності // Створення інформаційно-освітнього середовища сучасного закладу освіти України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / За заг. ред. Г. А. Коломоець, О. М. Мельник, С. М. Грищай, А. В. Вознюк (м. Київ, 15 березня 2019 року). Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2019. 124 с.

94. *Щербина Д. В.* Невербальна культура педагога: методичні рекомендації до проведення лабораторних занять з курсу «Основи педагогічної творчості та майстерності. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012 р. 58 с.

95. *Юркевич П.* Читання про виховання. М. : Вид-во М. Чепелевського, 1865. 272 с.

96. *Юшина О. В.* Культура зовнішнього вигляду викладача : доповідь. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/00145z-f305.doc.html>.

97. Як впоратися з тривожністю під час бойових дій. URL: <https://mozok.ua/anxietydisorder/article/3722-yak-vporatisya-z-trivozhnystyu-pd-chas-bojovih-dj>.

98. Як заспокоїти дитину під час повітряної тривоги та вибухів: дієві поради від психологині та лікарки. URL: <https://tsn.ua/exclusive/yak-zaspokoity-ditynu-pid-chas-povitryanoyi-trivogi-ta-vibuhiv-diyevi-poradi-vid-psihologini-ta-likarki-2337274.html>.

99. Як опанувати страх під час повітряної тривоги: поради МОЗ. URL: <https://glavcom.ua/country/health/jak-opanuvati-strakh-pid-chas-povitrjanoji-trivohi-poradi-moz-889862.html>.

100. Як підтримати підлітка у кризовій ситуації? Поради психологів для підтримки контакту зі старшими дітьми ЮНІСЕФ. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/stories/how-to-support-a-teen>.

101. Як позбавитися страху під час повітряних тривог: покрокова інструкція. URL: <https://elle.ua/otnosheniya/psihologija/yak-pozbavitisya-strahu-pid-chaspovitryanih-trivog>.

102. *Яценко С.* Навчальний діалог у професійній підготовці майбутнього вчителя початкової школи. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/obrii/article/view/2443/2895>.

103. *Яців Р.* Час війни. Рефлексії... Діти. URL: <https://zbruc.eu/node/112113>.

Виробничо-практична продукція

**РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ
ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ
СЕРЕДОВИЩІ У ПОВОЄННИЙ ЧАС**

практичний poradник
(електронне видання)

*Літературний редактор: Філіпнінкова Л. Б.
Технічний редактор: Майборода Л. А.*

Гарнітура Times New Roman.
Обл.-вид. арк. 4,8.

Видано ТОВ «Юрка Любченка»
e-mail: u19-07@ukr.net
тел. 098-444-06-68
м. Київ, просп. Берестейський, 50.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4685 від 06.03.2014